

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Юридически факултет

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of Law

Том/Volume 87

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
СОФИЯ • 2021 • SOFIA

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. д-р Даниел Вълчев (Главен редактор)

Проф. д-р Цветан Сивков

Проф. д-р Анелия Мингова

Проф. д-р Янаки Стоилов

Проф. д-р Пламен Киров

Доц. д-р Нина Гевренова

Доц. д-р Ралица Илкова

Доц. д-р Боряна Мусева

Явор Михайлов

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Юридически факултет
2021

ISSN 0081–1866

СЪДЪРЖАНИЕ

Янаки Стоилов. Светско и свещено в правото на християнската цивилизация	5
Малина Новкиришка-Стоянова. Mater familias	37
Сашо Пенев. Проблеми на правната уредба на публичните държавни вземания за такси	88
Ива Пушкарова. Отвличането в съвкупност с други престъпления: Проблеми на квалификацията и индивидуализацията в съдебната практика	116
Анелия Мингова. За някои пороци на съдебните решения, относими към тяхната нищожност	152
Галина Димитрова. Промяната на мярката за закрила при прекратяване на настаняването на дете извън семейството	172
Виктор Токушев. Командитните дружества по българското право като възможна форма за структуриране на алтернативен инвестиционен фонд	197
Димитър Стоянов. Прехвърлянето на вземания и клаузите за непрехвърлимост на блага в римското частно право	237
Ирина Богданова. Общият иск за неоснователно обогатяване в някои смесени юрисдикции	300
Цвета Попова. Спицифики при уволненията в условията на извънредно положение и на извънредна епидемиологична обстановка.....	336
Боряна Мусева. Международна компетентност при спор по договор за банков кредит на недвижим имот с физическо лице от ЕК: Изгубени в квалификацията „потребителски договор“	377
Христо Христов. Съотношението на вътрешното право и правото на ЕС в светлината на практиката на Съда на ЕС относно зачитане на конституционната идентичност на държавите членки на ЕС	395
Иво Цеков. Ролята на НАТО в трансформацията на парадигмата за гарантиране на сигурност през 21 век.....	426

CONTENTS

Yanaki Stoilov. Secular and Sacred in Law of the Christian Civilization	5
Malina Novkirishka-Stoyanova. Mater familias.....	37
Sasho Penov. Problems of the Legal Regulation of Public Receivables for Fees	88
Iva Pushkarova. Abduction in Cummulation with Other Crimes: Jurisprudence Problems of Legal Qualification and Penalty Individualisation	116
Aneliya Mingova. For Some Defects in Court Decisions, Relevant to the Invalidity...	152
Galina Dimitrova. Changing the Protection Measure for Termination of Placement of a Child Outside the Family	172
Viktor Tokushev. Limited Partnerships in Bulgarian law as an Option for Structuring of an Alternative Investment Fund.....	197
Dimitar Stoyanov. Transferability of Receivables and the Contractual Prohibition on Assignment in Roman Private Law.....	237
Irina Bogdanova. On the Concept of Enrichment Claim in Some Mixed Legal Systems .	300
Tsveta Popova. Specific Aspects in Dismissal During a State of Emergency and Extraordinary Epidemiologic Situation.....	336
Boriana Musseva. Jurisdiction as Regards a Dispute Arising out of Credit Agreements for Natural Persons from EU Relating to Immovable Property: Lost in the Qualification “Consumer Contract”	377
Hristo Hristev. The Relationship Between Domestic Law and European Union Law in Light of the Court of Justice Concerning the Constitutional Identity of the Member States of the EU	395
Ivo Tsekov. The Role of NATO in the Transformation of the 21 st Century Security Paradigm.....	426

СВЕТСКО И СВЕЩЕНО В ПРАВОТО НА ХРИСТИЯНСКАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ

ЯНАКИ СТОИЛОВ*

Катедра „Теория и история на държавата и правото“

Резюме: В центъра на вниманието на изследването е един важен аспект в отношението право – религия, а именно светското и свещеното. Този проблем е разгледан в рамките на християнската религия и формираната на нейна основа правна цивилизация. Дълго време святото и светското са две страни на нормативния ред, създаден чрез религията и олицетворяван от църквата. Текстовете от Библията доказват, че идеята за закона е обща: той се раздвоява на закон, който регулира общението на човек с Бог, и на закон, който урежда човешките дела. От тази гледна точка са анализирани предписания от Стария и Новия Завет.

Постепенно правото се отделя от религията, а в редица случаи се конкурира с нея и се противопоставя на нейните догми. Модерното право е светско право, но в него, както и в правосъдието има сакрални черти и елементи. Такива откриваме в някои правни норми и институти, в правни конструкции и теории. Развитие на правото като светско явление не го лишава от ореола на някаква святост, без обаче да се противопоставя на неговата рационалност. Правото не се отказва да търси легитимност, която надхвърля властното му обосноваване. Концепцията за правовата държава с присъщата ѝ черта – човешките права – изпълнява такава роля. Тази концепция се превръща в нещо като „светска религия“ на правото.

* Професор по теория на държавата и правото в ЮФ на СУ „Св. Климент Охридски“, доктор по право. Ръководител на Катедра „Теория и история на държавата и правото“.

* Professor in Theory and History of State and Law at the Faculty of Law, Sofia University „St. Kliment Ohridski“, Ph.D. Head of Department Theory and History of State and Law.

В правото проникват както ценности, някои от които първоначално се свързват със свещеното, така и цели, които са присъщи на светската му природа. Отношението към сакрализацията на правото и правосъдието е една от основните линии, по които могат да се разграничат различните възгледи за правото, включително в днешно време. Отликите между правото и морала, включително религиозния, не изключват възможността, дори позволяват, черпейки вдъхновение от текстовете на Новия завет, правото да става по-хуманно и все повече да се социализира.

Ключови думи: право, религия, християнство, Стар/Нов Завет, свещено, светско, църква, канонично право, Християнска реформация, легитимност, модерно право, рационалност, клетва, върховенство на правото.

SECULAR AND SACRED IN LAW OF THE CHRISTIAN CIVILIZATION

YANAKI STOILOV*

Department of Theory and History of State and Law

Summary: The focus of the study is an important aspect in the relationship law – religion, namely secular and sacred. The problem is considered within the Christian religion and the legal civilization formed on this basis. For a long time, the sacred and the secular have been two sides on the normative order created by religion and embodied by church. Texts from the Bible prove that the idea of law is common: it is divided into a law that regulates man's communion with God and a law that regulate human affairs. From this point of view, the prescriptions of the Old and New Testaments are analyzed.

Gradually, law is separated from religion, increasingly competed with it, and opposed religious dogmas. The Modern law is secular law, but in it, as well as in justice, there are sacred features and elements. Such we find in some legal rules and institutions, in legal constructions and theories. The development of law as secular phenomenon does not deprive it on the halo of some holiness, without however, opposing its rationality. Law does not refuse to seek legitimacy that goes beyond its justification by power. The concept of the rule of law, with its inherent feature – human rights – plays such a role. This concept becomes something like a “secular religion” of law.

Both values, some of which are originally associated with religion, and goals that are inherent in its secular nature penetrate in law. The attitude to the sacralization of law and justice is one of the main lines along which different views of law can be distinguished, including nowadays. The differences between law and morality, including religious, do not exclude the possibility, even allow, drawing inspiration from the provisions of the New Testament, law to become more humane and increasingly socialize.

Keywords: law, religion, Christianity, Old/New Testament, sacral, secular, church, canon law, Christian Reformation, legitimacy, modern law, rationality, oath, rule of law.

I. Уводни бележки

Преди повече от тридесет години, в началото на моята научна дейност написах студията „Институционност и ефективност на социалните норми“, издадена в Годишника на ЮФ на Софийския университет (Год. СУ. Юрид. фак., 79, 1988, № 2.). Там проблемът за религията и нейните норми е бегло засегнат от гледна точка на сравнението ѝ с морала и правото. Сегашната работа по никакъв начин не дублира предишната, а се опитва чрез отношението светско – свещено да разгледа развитието на правото в неговото взаимодействие с християнската религия. Внимателният читател сам може да проследи концептуалната и предметна връзка между двете студии, да прецени дали и в какво изминалото време и настъпилите обществени промени са повлияли върху възгледите на автора по проблемите на социалните норми и специално на правото и религията.

Изследването на светското и свещеното, без да пренебрегва приноса на теологията, е проведено от гледище на правната теория и история, т.е. от позицията на един светски мироглед. „Бог“ на повечето места и навсякъде в библейските текстове се изписва с главна буква, за да се покаже монотеистичният характер на християнството. Позоваванията на Библията, сиреч книгите на Свещеното писание на Вехтия и Новия завет, са според изданието на Светия синод на Българската православна църква от 1993 г. Възприето е утвърденото цитиране на Библията, което започва с наименование на книгата, а след това с числа са номерирани главата и текстът на съответното предписание.

В древногръцкия и в латинския език *свято* (*sanctus*) и *свещено* (*sacer*) са отделни термини. Първият означава свят, божествен, а вторият служи за определяване на святото, за означаване на неговото проявление. В този смисъл двата термина се отнасят помежду си приблизително като категориите същност и явление. Аз обаче ги употребявам като синоними, за да не се обременява читателят с търсене на смислов нюанс при всяко използване на единия или другия.

Свещеното и светското столетия, дори хилядолетия съжителстват в религията, при зараждане на правото, а и след това. За разлика от религията, която тръгва от духовното към практичното, правото се занимава предимно с регулиране на практическата страна на живота. Това предназначение на правото кореспондира с неговия светски характер. Рационализацията на правото обаче не изключва напълно претенцията за възвишеност, вложена в него, и почерпена от святостта на религията, включително от опита на религиозното свещенодействие. В какво се изразява тази остатъчна и модифицирана святост и дали тя допринася правото да действа ефективно са другите въпроси, на които се опитвам да отговоря.

Изказвам благодарност на Александър Смочевски за направените бележки и коментари по текста преди неговото завършване.

* * *

Още от дълбока древност – хилядолетия преди новата ера – хората са търсели някакво по-силно основание от волята на разполагащите с власт, за да се подчиняват на установените норми. Това се постига чрез религията – било в условията на политеизъм или монотеизъм.

В древния Египет Анубис е представян като пазител на отвъдното, но и на безсмъртните закони. След него Озирис е възприеман като син на Земята и Небето, наследил трона на фараона и донесъл закон и ред на египетския народ.

Законите на Вавилонския владетел Хамурапи от XVIII столетие преди новата ера също претендират, че са дадени от бога, че владетелят на небесата и земята действа срещу беззаконието и за да сияе справедливостта. В нормативната си част тези закони съдържат множество разпоредби, които регулират разнообразни житейски ситуации. Любопитно е, че един от текстовете задължава жената, която е обвинена в прелюбодеяние, но не е намерена да лежи с друг мъж, да произнесе клетва в бога, след което може да се завърне в дома си.

Като че ли законите в древна Гърция (тези на Дракон, Солон и др. от VII и VI век преди новата ера) са най-светски. Единственият сакрален елемент, който откриваме в тях, е задължението на членовете на полиса да полагат клетва за спазването им.

В древния Рим много повече се залага не само на атрибутите на светската власт, но и на нейната святост. За Гай Юлий Цезар през I век до н. е. не е било достатъчно да бъде пожизнен консул, дори император и pontifex maximus (върховен жрец). Скоро след убийството му той окончателно е обявен за божествен – Divinus Julius. Така още преди християнството да се разпространи и наложи като официална религия светското и свещеното се съчетават в него, а и във всяка друга религия, олицетворяват се от божествени и човешки образи.

През Средновековието много войни – светски и религиозни – са се водили наред с другите цели за надмощие на една вяра над друга. Да си припомним кръстоносните походи, преследванията между католици и протестанти и т. н.

Дори в съветска, т.е. в атеистична, Русия войната срещу хитлеристка Германия е възприемана като свещена. Тогава църковните храмове стават напълно достъпни за вярващите.

Модерната епоха бележи развитието на правото като светско явление, чието съществуване е отделено от религията. Но и до днес свещеното присъства не само в религията и дава своята отсянка върху правото. Това е причината да обърна специално внимание на поставения проблем. Традицията на свещеното, носена от религията, включително от християнската, прониква в правото и въздейства както върху негови норми и институти, така и върху светски теории за правото.

II. Свещеното и светското в генезиса на правото

Всяко право и правен ред се нуждаят от легитимация, т.е. от обяснение и оправдание на претенцията да бъдат зачитани и поддържани. Източникът на тази легитимация обаче е различен. Векове наред основните религии са спояващата сила на нормативния синкретизъм. Този ефект е двоен: веднъж религията чрез своите догми изразява както нравствените претенции, така и правните повели, които по-късно се отделят от нея и формират светския морал и юридическата система; втори път легитимацията на съществуващите норми се свежда в крайна сметка до божията промисъл и воля. В първия случай религията е вместилище на нормативния ред, във втория – негово обяснение и легитимация. В течение на столетия правото се развива в лоното на религията. Потвърждение за това са Мойсеевите закони, които се съдържат в Стария завет. Някъде докъм началото на второто хилядолетие от нашата ера за хората от Западна Европа светското и църковното са едно цяло, правото не съществува като отделна система за регулиране¹. По своеобразен начин то отразява опита на религията в нормиране на отношенията. Следователно възникването на правото не е отрицание на религията, напротив, то я утвърждава като приема религиозна форма. Този факт обяснява защо е толкова силна морално-религиозната традиция, олицетворявана от дълга, който продължително време забулва спецификата на правото като оправомощаващо-задължаващ регулатор.

Историците са отделили достатъчно внимание на средновековната политическа теология, основана върху възгледа за двата меча – на религиозната и на светската власт². Моята теза е, че първичната и по-дълбока симетрия е между сакрално (свято) и секуларно (светско), а едва след това настъпва разделението между религиозно и светско³. В религиозното общество религията не е отделна сфера по отношение на светската; тя обхваща всички аспекти на обществото и на индивидуалния живот поради това, че не е възможно да се разделят отношенията между бог и човек от отношенията между хората⁴. И сакралното, и светското са обгърнати от религията, а отделянето и дори противопоставянето между светското (държавата и нейното право) и религиозното (църквата и нейните догми) е значително по-късен исторически процес,

¹ **Berman**, Harold J. *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1983, p. 85.

² Вж. **Kantorowicz**, Ernst H. *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*. New Jersey: Princeton University Press, 2016.

³ Сравни **Mcilroy**, David. *Is Secular Law Possible*. – *Theos*, June 2013: <https://www.theos-thinktank.co.uk/comment/2013/06/11/is-sacral-law-possible>

⁴ Вж. **Matthijs de Blois**. *Religious Law Versus Secular Law. The example of the get refusal in Dutch, English and Israeli Law*. – *Utrecht Law Review*, 2000, Vol. 6, Issue 2, p. 93. – <http://www.utrechtlawreview.org/>

започнал около началото на второто хилядолетие на нашата ера. В практически план сакралното и светското са снабдени със свои институции, които се занимават с тяхното поддържане и защита. Като християни всички са били обвързани от духовното (религиозното – бел. моя, Я. С.), като поданици на краля (английския – доп. мое, Я. С.) всички също са били обвързани от правилата на common law; но в някои области на живота каноничното право и общото право са претендирали за изключителна юрисдикция⁵. Религията, за да е в състояние да влияе на земните дела на хората, по необходимост съчетава в себе си свещеното и светското. Тя изпълнява едновременно няколко роли: идеологическа, познавателна и нормативна, които по-късно се обособяват и осъществяват преимуществено от различни институции – политически, образователни, държавни. В персонален и организационен план сакралното се олицетворява от свещениците и църковните съдилища, а светското – от служителите на държавата и нейните съдилища.

През християнската древност и през средните векове сакралното и секуларното се преплитат в самата религия, те са двете страни на една монета – законът, даден от Бога. Свято е всичко, което произлиза от Бога или е предназначено за него. Законът на Светия Дух стои по-горе от всеки постановен от човека закон⁶. Последният получава своето оправдание от Бога, съгласно казаното в Първото послание на свети апостол Петър (2:13) – „Подчинявайте се на всяко човешко началство заради Господа“⁷. Благодарение на божественния си произход и законът, и властта са свещени. В Посланието на св. ап. Павел до римляните (7:12) е речено: „...законът е свят, и заповедта – свята, справедлива и добра“. В първия случай подчинението е на римския и по-общо на човешкия закон, който получава божественото уважение или снизхождение. Във втория – се има предвид върховенството на Божия закон. Той ни казва в какво да вярваме, каква е религиозната догма, а оттам нататък религията, която съдържа изискванията на каноничното право, предписва как да се живее.

Всичко в Светото писание, когато разказва историята на народа израилев или съобщава посланията на Господ Бог Йехова, излъчва неоспорим авторитет: да се позовеш на нещо „казано“ или „писано“ в закона, означава да пренесеш нещата върху плоскостта на сакралното⁸. Също благодарение на

⁵ **Helmholz**, Richard. Conflicts between Religious and Secular Law: Common Themes in the English Experience, 1250–1640. – Cardozo Law Review, 1991, Vol. 12, № 3–4, p. 708.

⁶ **Тома от Аквино**. Сума на теологията. Ч. 2, раздел 1. Прев. от лат. Ц. Бояджиев. София: Изток-Запад, 2005, с. 1374.

⁷ Тази религиозна повеля е остро критикувана от най-категоричните застъпници на светското начало в идеологията и литературата: „Бой се от бога, почитай царя!“ Свещена глупост! Векове цели разум и совест с нея се борят...“ **Ботев**, Христо. Борба. Съчинения в 2 т. Т. 1. София: ИК 3. Стоянов, 1998, 34–35.

⁸ **Михайлова**, Михайлина. Правото в Стария завет (И защо не подобава да е в Новия завет). София: Феня, 2006, с. 46. Правото е проява на практическия разум, но вписано

религията цялото всекидневие на римлянина и всяко негово действие били заобиколени с една сакрално-правна казуистика, която претендира за неговото внимание, подобно на еврейските и индуски ритуали, закони и на таоисткото сакрално право на китайците⁹. Именно римското право органично съчетава в себе си свещеното и светското. Поради това то идеално се вписва в християнския светоглед. Същевременно римското право притежава светска виталност, благодарение на която векове по-късно на неговата основа се развива континенталната правна система. Налице е обаче и друг ефект – през Средновековието на свещениците, обвързани с каноничното право, смятано за свято, някъде (например във Франция) е било забранявано да изучават римското право. На Запад, при католицизма светската власт получава признание от религиозната, а на Изток в Европа владетелите се представят за заместници на Бога и разчитат на църквата да ги благославя и подкрепя. Така или иначе християнството извежда на преден план свещената власт, която като принадлежаща на Бог, е първична и доминираща.

Предписанията на Светото писание, които засягат основните истини на вярата и на църковната уредба, църквата винаги е приемала и пазила като непротивопоставими и безусловно задължителни закони¹⁰. Но в Светото писание има и предписания, които не съдържат в себе си такива общи истини, а засягат само отделни въпроси по уредбата и управлението на църквата, други въпроси имат само историческо значение за тогавашното време; дори не всичко в Стария завет е актуално в Новия, а само това, което се отнася до *нравствеността*, а не до еврейския народ¹¹. Следователно в нормативен план свещеното се възприема в две измерения. Първото е въпрос за произход – Светото писание и Светото предание, които съставляват *jus divina* (божественото право). Святостта идва от предполагаемия създател на първичните религиозни източници, които задават нормативния ред на вярата и църквата. Второто измерение е съдържателно и откроява тази част от библейските текстове – началата, които са основополагащи, с догматично значение за цялостната уредба на религиозния, църковния, а и на светския живот. Казано на съвременен светски език, принципите на религиозното учение и устройството на църквата се смятат за свещени, неизменни и неприкосновени. Святостта във второто значение не изчерпва цялото съдържание на закона, даден от Бога, за-

в Стария завет, сакрализирано от него, е представено като разум и воля Божии. Пак там, с. 53, 85.

⁹ Вебер, Макс. Социология на религията. – Социология на господството. Социология на религията. Прев. и въведение Р. Даскалов. София: Унив. изд. Св. Кл. Охридски, 1992, с. 350.

¹⁰ Милашъ, Никодим. Православно църковно право (Съставено по общите църковно-юридически източници и частните закони, действащи в автокефалните църкви). Прев. от първото руско издание Ив. Стефанов. София: печатница „Св. София“, 1904, с. 42.

¹¹ Вж. пак там, 42–43.

щото неговата възвишеност сама по себе си не би могла да обслужи нуждите на реалния живот.

Библията съдържа както норми, отнасящи се до общението между човека и Бога, така и до отношенията между самите хора. Божественият закон се постановява най-вече, за да обърне човешките към Бога, а човешкият – за да ги обърне един към друг¹². В този смисъл Старият завет е законът, който кореспондира с правото, защото, независимо от претенцията за святост, той се отнася предимно до човешкото поведение. В Посланието на св. ап. Павел до римляните (3:27) се прави разлика между „закона на делата“ и „закона на вярата“. На тази основа Августин твърди в „За духа и буквата“, че „както законът на делата е бил написан на каменните скрижали, така законът на вярата е записан в сърцата на вярващите“¹³. Но между тях няма противопоставяне. На въпроса: „унищожаваме ли закона чрез вярата?“ се отговаря: „Съвсем не, а утвърждаваме закона“ (3:31). Така чрез Новия завет (духовния закон) се легитимира и утвърждава действието на Стария завет (закона за поведението). Последният свързва божествения с природния закон и дава предписания за човешкото поведение. Отношението между Новия и Стария завет може да се опише чрез Хегеловата категория „снемане“. Новият завет сменя в себе си в диалектически вид Стария. В Стария завет (закон) трябва да бъдат положени три вида предписания: нравствените, отнасящи се до поведението на природния закон; наредбите за свещенослужение, уточняващи формите на богопочитание; и съдебните разпореждания, уточняващи начина за съблюдаване на справедливостта между човешките¹⁴. Правораздавателната дейност на съда е квинтесенция на човешкия закон, защото съдиите имат за задача да отсъждат кому какво се полага и така да защитават справедливостта според правилата, които ръководят човешкото поведение.

По-нататък разделението между светско и свещено се проектира в структурата на основния писмен извор на религията – Библията. Новият завет като закон на вярата донякъде се отличава от Стария завет като закон на битието. Срещат се и мнения за по-дълбоко различие между двете части на Светото писание, според които симбиозата между религия и право приключва в Новия завет, в учението на Христос, което се съсредоточава във вярата¹⁵. В тази логика за разлика от Стария завет, който е закон за всекидневното банално съществуване и човешко поведение, Новият завет е закон за живот с благата на духа, с нова парадигма: любов към всеки и към всичко, обърнат навътре към самия човек¹⁶. Светото евангелие от Йоана (1:17) лаконично посочва тази

¹² Тома от Аквино. Цит. съч., с. 1412.

¹³ Цит. по Тома от Аквино. Пак там, 1601–1602.

¹⁴ Пак там, с. 1415.

¹⁵ Така Михайлова, Михайлина. Цит. съч., с. 251, 293.

¹⁶ Вж. пак там, 250–251.

разлика: „...законът бе даден чрез Мойсей, а благодатта и истината произлезе чрез Иисуса Христа“. Истински свещената част на религията става животът във вяра и стремежът към съвършенство, олицетворявани от сина божий – Христос. Очертаването на тази вътрешна граница между светско и свещено в християнската религия се преустановява или поне значително забавя поради превръщането на християнството в официална, в държавна религия. Така се появява каноничното или църковното право. Християнската религия се оказва съставена от два основни клона: Закон Божий, т.е. учението за религиозните догми, известно още като вероучение, и правилата, които регулират църковната организация и нейните отношения с държавата. Двупосочната връзка държава – църква обуславя необходимостта от използване на правото за нормиране на техните отношения. В този случай обаче не правото произлиза от Божия закон, а църквата използва правото за уредба на своята организация. Само в правилата за богослужението свещеното и светското отново се сливат в неразделно цяло. Религиозните елементи в правната система, които засягат “sacra” са разделени на три части – относно местата на практикуване на религиозните култове, времето на извършване на жертвоприношенията и начина на осъществяване на култовете¹⁷. Жреците от езическия период и духовниците от християнския са онези, които посредничат между сакралното и светското право, осигурявайки неразривното единство на ius¹⁸. Наред с това сакралното, освен като структурно подразделение на правната система, което обхваща нормите, отнасящи се до религията, нейната организация и практикуването ѝ в обществото, става важна страна на правото, която разкрива негови особености след като християнството става официална религия.

Показателно за ролята на свещеното в светските закони е, че след налагане на християнството (покръстването) в България първият текст (гл. I) на Закона за съдене на хората (приет най-вероятно в края на IX век) гласи, че преди всяка истина достойно е за божията истина да се говори¹⁹. Всяко село, в което

¹⁷ Вж. **Новкиришка-Стоянова**, Малина. De Iure Publico. Студии по римско публично право. София: Сиела, 2013, 99–100.

¹⁸ **Новкиришка-Стоянова**, Малина. Publicum Ius. – Автореферат на дисертационен труд за придобиване на научната степен „д. ю. н.“ ПУ „П. Хилендарски“, ЮФ. Пловдив, 2016, с. 43.

¹⁹ Закон судный людем. – Восточная литература. Средновековные исторические источники Востока и Запада (пер. Е. А. Тихоновой). Текст воспроизводится по изданию: Хрестоматия памятников феодального государства и права страны Европы. Москва: Юридическая литература, 1961. – www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Bulgarien/IX/Zakon/text.phtml?id=2223.

В нашата правна литература този закон е изследван от **Бобчев**, Стефан. Един паметник на старото българско право (Законъ соудный людемъ). – *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*. С., 1901–1902, кн. 62.; **Ганев**, Венелин. Законъ соудный людемъ. Правно-исторически и правноаналитични проучвания. София: БАН, 1959;

се извършват езически обреди или езически заклинания, се отдава на божия храм с цялото си имущество. Господарите се наказват още по-строго – продават се заедно с цялото си имущество, а цената се дава на бедните. Законът предвижда както светски, така и религиозни наказания. Който не съблюдава заповедите на божия закон, ще бъде проклет. Част от наказанията могат да се налагат алтернативно, съответно от старейшините (местните светски първенци) и от свещениците²⁰. Никой, намерил убежище в църквата, да не бъде изведен насила. На попа се разказва същината на спора и вината. Делото се гледа по закона (гл. XVI). Изглежда, че по този начин, приелите новата вяра, са стимулирани да се обръщат към църквата за закрила и отдаване на правосъдие. За свещена се смята освен Божия закон и църквата, която го прилага и защитава на Земята. Според друга разпоредба влезлият в олтара и взел някои от свещените съдове или дреха или всяка вещ – се продава. А ако е извън олтара взетото от църквата – се бие, остригва се и се прекарва като нечестивец (гл. XVIII). Разбираемо е, че всяко посегателство срещу собствеността се наказва. Тук интересни са два факта: единият е, че кражбата нарушава собствеността, но заедно с това осквернява религията и чувствата на вярващите; другият е, че колкото повече се засяга предметната и сакралната стойност на религиозната утвар, толкова по-тежко е наказанието – продаване в робство.

Любопитно е едно историческо съвпадение на събития във време, когато християнската теология е в своя разцвет. През 1215 г. в Англия е прогласена Magna Charta, която е документ по същество със светско съдържание, закрепващ редица свободи, с които трябва да се съобразява кралят. През същата година се провежда четвъртият Латерански съвет, който създава задължение за всички християни да признават един път годишно своите грехове и да получават своето причастие²¹. Тези обществени събития очертават противоположни вектори в по-нататъшния ход на историята. Те са показателни за това, че борбата между светското и религиозното играе важна роля за развитието, включително на правото и публичните институции. В Англия в случаите на конфликтни за юрисдикция кралските съдилища претендират и фактически упражняват правото да ограничават и определят тази на духовните съдилища; всеки, който призовава или налага каноничното право в противоречие с правилата на общото право, подлежи на сериозни светски наказания, включително

Андреев, Михаил. Към въпроса за произхода и същността на Законъ соудный людьмъ. – Год. СУ. Юрид. фак., 49, [1957], 1958, 1–60.

²⁰ Разговор с колегата д-р Михаил Матеев за нашето средновековно право ме насочи към спецификата на връзката между светско и канонично в първия български християнски законник.

²¹ Вж. Драмалиев, Любомир. Философски увод в морала и правото. Основни етически и юридически категории (Втори раздел). 2. прераб. и доп. изд. София: Сиела, 2002, 160–161.

глоба и конфискация²². Дори в рамките на църквата с течение на времето формалната сакралност отстъпва пред реалните резултати от следване на вярата. Висши православни свещеници, специално в руската църква, както и изследователи на религията правят разлика между външното, формалното спазване на християнските завети и свободната вяра – истината; не вярата обича Бог, а истината²³. Следователно търсенето на свящото в Бог става по-скоро източник на легитимност на нормите и властта, отколкото самоцелна, номинална почит към него. Религията и свързаното с нея право не биха могли да действат ефективно, ако се задоволяват само с преклонение пред Бог, без да въздействат върху поведението на хората.

Християнската реформация е тази, която значително допринася за доближаване на религията до нуждите на светското съществуване. Протестантите се захващат да секуларизират католицизма – те обаче също така се захващат да сакрализират според собствените си представи светската власт²⁴. Заедно с това самата религия е подложена на профаниране под въздействие на житейски интереси, вследствие на което под религиозна маска придобива някои светски черти. Така масовото разпространение на индулгенции прераства в масова злоупотреба и търговия на всякакви светски и църковни нива – като някакви своеобразни „ценни книги на приносител“ за освобождаване от санкциите на религиозните норми²⁵. Този църковен разврат с вярата провокира Мартин Лутер да постави и то на вратата на храма множество тезиси, в един от които пише: „лъжа и измама проповядват онези, които твърдят, че душата се издига от Чистилицето, щом парите звъннат в ковчежето“²⁶. Този пример ясно показва, че религията е поставена пред сложни дилеми, когато светското и свещеното влизат в конфликт. Изправено пред такава дилема, светото евангелие от Матей (6:24) прави категоричен извод: „Никой не може да служи на двама господари... Не можете да служите на Бога и на мамона (на богатството)“. Докато християнството избира духовното и възвишеното, то правото по необходимост нормативно изразява търговската дейност и стопанската предприемчивост. Пред религията стои въпросът как да се спаси от изкушението на богатството, да запази своята свещена идентичност, но без да се откъсва от реалния живот.

По същото време на Изток, в покорената от османските турци Византийска империя и съседни на нея страни, на християните се дава право да се

²² **Helmholz**, Richard., Op. cit., p. 709, 714.

²³ Вж. **Васильев**, Антон А. Концепция православной монархии Ивана IV Грозного. Барнаул: Алтайский государственный университет, 2016, с. 150.

²⁴ **Berman**, Harold J. Op. cit., p. 158.

²⁵ **Брайков**, Валентин. Санкционен капацитет и разделени власти. – Адвокатски преглед, 2018, № 2, с. 28.

²⁶ Вж. пак там.

обръщат по своите частни дела към местните епископи. Така дори в условията на османското господство частните спорове са решавани в рамките на църквата, а християните са имали възможност да ги уреждат като вътрешни за общността отношения. Съответно ръководителите на православната църква поемат множество светски функции, включително тази за политическо представителство пред султана – Цариградският патриарх става Етпарх (водач на православния етнос).

Правото на Запад от края на XI-то, през XII-то столетие и след това е замислено като органично развиваща се система, нарастващо тяло от принципи и процедури, конструирано като катедралите – за поколения и векове²⁷. Столетия наред то се развива в лоното на религията, от която, поне модерното право, се отделя напълно едва през XVII–XVIII век. Още преди това, през XV–XVI век се появяват теолози, които смятат, че рационалната природа на правото стои дори над неговия божествен произход. Правилността на вечния закон се смята за по-важна от неговия божествен произход. Според Габриел Васкес нито божията воля, нито божият разум са първичната норма за добро и зло, а просто природата на нещата, включително рационалната човешка природа²⁸. С тази формула Бог вече не е нищо повече от един указател за това кое е правилно, а не създател на нормата; и естественото право „се освобождава от неговия божествен произход до такава степен, че вече нищо повече не се изисква за неговата пълна секуларизация“²⁹. Оттам нататък естественото право се проявява не само в простата одежда на разума, но и без да му се придава някакъв особен приоритет пред човешкото право³⁰. Така на прага на буржоазните революции правото вече е „освободено“ както от легитимиращата роля на Бога, така и от религиозните предразсъдъци. С настъпване на Модерната епоха в Европа правото окончателно напуска домена на религията, а с това се превръща в светско занимание, отнасящо се до земните дела. Религиозната вяра отстъпва на просвещенската вяра в общата човешка природа, чийто център е разумът.

Казано обобщено, в отношенията между светско и свещено, респективно в отношението между религията/църквата и правото/държавата се открояват три епохи. При създаване на християнството вече са налице наченки на правото като самостоятелно явление (примерът с римското право). В тези столетия, когато християнството на редица места от ерес се превръща в официална

²⁷ **Berman**, Harold J. Op. cit., p. 118.

²⁸ *Commentary on Summa Theologica*, 2.1. disp. 150. 3.22–23, 26. – Цит. по Кели, Джон М. Кратка история на Западната теория на правото. Прев. Ю. Михайлов. София: Рива, 1998 с. 131.

²⁹ **Welzel**, Hans. *Naturrecht und materiale Gerechtigkeit*. Gotingfen, 1951, s. 97. – Цит. пак там.

³⁰ Вж. **Кели**, Джон М. Пак там.

религия, светското и религиозното съжителстват, така че самата светска власт се домогва да представлява Бога. През Средновековието в католическа Европа християнството чрез църквата се превръща в най-мощната институция, която е повелител на свещеното и на светското в нормативния ред и властта. От Просвещението насам правото и държавата все повече се освобождават от опеката на църквата, за да поставят религията в своя служба или поне да я изтласкат към частната сфера на живот. Модерното право и модерната държава в християнския свят са предимно светски феномени, които се развиват отделно от религията и определят общите правила на обществения живот, включително правилата, засягащи вероизповеданията.

III. Светският характер на модерното право

Светското право най-често се описва като право, което не е доминирано от църквата; право – земно (а не божествено), временно (а не вечно) и тленно (преходно). То се отделя от каноничното право и обхваща отношения, които надхвърлят обсега на тези, регулирани от религията. Но дори това разделение е исторически условно, защото дълго време, а в някаква степен винаги религията остава свързана със светския живот. Големият сборник на каноничното право на католическата църква – *Corpus iuris canonici* – съдържа и някои материали, които представят от себе си чисто светско право³¹. Намалването на свещеното качество на светското управление е свързано с концепцията за нецърковните тела и техния правен ред – по-скоро множество и разнообразни, отколкото едно³². От своя страна използването на думата духовно за характеризиране на правото на църквата цели да означаи аспекта на святост, каквато не достига на времево ограниченото или на светското право, действащо извън сферата на църквата³³. Каноничното право носи в себе си освен претенцията за възвишеност по отношение на светското и натрупан опит от собственото си развитие. Затова се предполага, че първоначално светското право подражава на църковното³⁴. Постепенно еманципацията на светското от религиозното право ги поставя в открито съперничество, което в рамките на християнския свят исторически се решава в полза на първото. Ако религията се опитва да сакрализира света и така да го приобщи към себе си, то държавата се опитва да секуларизира религията и така да я „одържави“. По този начин държавата инструментализира религията в името на опазване на обществения ред и се опитва да я направи безопасна за политическата власт. Следователно през Модерната епоха разликата между свято и светско придобива структурно из-

³¹ **Торбов**, Цеко. История и теория на правото. София: БАН, 1992, с. 54.

³² **Berman**, Harold J. Op. cit., p. 272.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid., p. 273.

ражение като разделение между канонично (църковно) и светско (държавно, в смисъл на произхождащо от държавата) право.

Интересно е, че английският глагол „emulate“ означава както „подражавам ревностно“, така и „съревновавам се“. При своята поява светското право е следвало каноничното, но набирайки сила в самостоятелния си живот, е влязло в съперничество с религиозния канон. Степените на обособяване и конкуренция между двете нормативни системи – светска и религиозна – са различни както по отношение на отделните религии, така също на културата и традициите на отделните народи. В термините на формалното право едни правни системи са по-светски от други³⁵. Най-отчетливо в рамките на християнската цивилизация, към която принадлежим (можем с неголяма доза условност да я наречем също европейска, западна), това съперничество се проявява на Запад, особено в страните, които възприемат протестантството. В Източно-православните страни официалната религия разполага с духовна власт, но стои под скиптър на светската.

Разликата между свещено и светско, която прави християнството, му помага да стигне до виждането, че както религията, така и обслужващите светската власт имат своя роля и значение. Светото писание съдържа идеята за разделение между църковна и светска власт, но не се впуска в обсъждане на последиците от тяхната автономност. В своя собствен свят християнството е единно. Това единство се олицетворява от триадата Отец, Син и Светия дух. Бог е както върховен законодател, така и върховен съдия. Дълго време се е смятало, че човешките закони са проекция на божествения закон, а те са написани по внушение свише (Мойсеевите закони) или пренесени от традицията. В отношенията със светската власт обаче християнството за разлика от други религии, особено с исляма, отчита нейната самостоятелност. В Новия завет има два идентични текста, станали емблема за разделението между светска и религиозна власт. Светото евангелие от Матей (22:21) призовава: „отдайте, прочее, кесаревото кесарю, а Божието Богу“. Същото се повтаря в св. ев. от Лука (20:25). Тази повеля-сентенция недвусмислено изразява идеята, че всяка от двете институции има власт да изисква полагащото ѝ се. Пряко това са средства за издръжка (данъци), но и зачитане, уважение. Символично това е изразено в двуглавия орел – герб на Византийската, а по-късно на Руската империя: орел, който има едно тяло, но две глави, гледаци в две противоположни посоки. Единното тяло на държавата и църквата е народът, но задачите на религията, респективно на църквата и на държавата са различни. Следователно далеч преди да се зароди политическата идея за пълно отделяне на светската власт от религиозната, християнството вече е дало формула за съвместното, но отделно съществуване на църква и държава.

³⁵ Вж. сравнение между Холандия, Англия и Израел по този критерий **Matthijs de Blois**. Op. cit., p. 106.

Модерната държава се формира, излизайки от лоното на католическата църква, а модерното право се отделя от каноничното право. Буржоазните революции налагат принципа за разделение между църквата и държавата, респективно между религията и правото. Редица държави, придобили сила и самочувствие, обявяват в своите конституции, че религиозните институции са отделени от държавата. В католическия свят това е краят на доктрината на папоцезаризма, а в източноправославния – на цезаропапизма. Дълго време обаче ореолът на религиозната святост озарява правото и държавата. Свидетелство за това е наличието на официална религия, която се поддържа от държавата. Търновската конституция например съдържа глава IX за вярата. Нейният чл. 37 определя Православно-Християнската вяра от Източно изповедание за господстваща, а чл. 38 урежда въпроса за вероизповеданието на княза и потомството му. Според чл. 8 лицето на Княза е свещено и неприкосновено. Признаването обаче на свободата на вероизповеданията, включително на по-общото право – свобода на съвестта, лишава това право от специален статус. Тези права се приравняват с останалите основни права, без да претендират за изключителност, още по-малко за святост. Плурализмът и равнопоставеността на вероизповеданията са несъвместими с признаването на едно от тях за свещено. Това са практически, нормативни примери как правото в закона, поне в част от основните си разпоредби се осланя на авторитета на свещеното, закодирано в религията, но заедно с това „слиза“ на нивото на останалите права.

За разлика от предходните епохи правото през Модерната епоха търси рационален път за своята легитимация. Тя е рационална, т.е. водена от човешкия разум и основана на правила, които хората създават, за да регулират отношенията помежду си. Според доктрината за обществения договор, който е върховна еманация на правото и източник на властта на държавата, то става несъвместимо с религията. Нормите на правото са израз на разумно обосновавана (целево и утилитарно) човешка воля. Според другата основна концепция за правото – като валидно изразена в правила за поведение воля – то също няма как да е подвластно на религията. Във всяко от тези две разбираня за правото може да се говори за негова автономна легитимация, която не напуска реалния свят (духовен и материален), в който живеем. Но и много по-рано по своето съдържание религиозното или магическото е ориентирано към земното: тъкмо в своята изначална форма религиозно мотивираното действие е най-малкото относително рационално³⁶. Именно по своята рационалност модерното право се отличава от средновековното право, което търси първичния си източник и оправдание в Бог. Затова модерното право е светско, т.е. човешко дело, което не само отхвърля средновековната догматика, но сваля свещената мантия, която обгръща традиционното и религиозното право.

³⁶ Вебер, Макс. Цит. съч., с. 343.

Правото все повече се свързва с разума и в този смисъл се рационализира. Рационалността на правото се подсилва от целите, за постигане на които служи. В много случаи то се противопоставя на мистиката на божественото – веднъж, за да преодолее ограничеността на религиозната схоластика, и втори път, за да се освободи от властта на църквата. Постепенно, но неотклонно и до наши дни се развива една тенденция в рамките на идеята за демокрация, според която властта (авторитетът) вече не произтича от Бога или неговите земни представители, а от народа (суверена) и от неговите избраници³⁷. Причината за това се корени в капиталистическия икономически ред, посветен на „призванието“ да се печелят пари: на него вече не му е потребна подкрепата на никакви религиозни сили и той възприема въздействието на религиозните норми върху икономическия живот като също такава пречка, за каквато смята и контрола от страна на държавата³⁸. Задълбочаващото се разделение между светското и каноничното право, от една страна, и между държавата и църквата, от друга, не означава, че правото е готово напълно и изведнъж да се лиши от претенцията за святост, с която го подсилва религията. Общата тенденция обаче е към все по-голяма десакрализация на правото. Достатъчно е да прегледаме Конституцията на Република България от 1991 г., за да видим, че в нея няма разпоредба, която се отклонява от светския характер на съвременното право. По отношение на най-масовото и исторически утвърдено у нас вероизповедание – източноправославното – е намерена сполучливата формулировка за традиционна религия в България (чл. 13, ал. 3 на КРБ).

Рационализацията на правото не допуска отстъпление от вече постигнатото разделение между религиозно и светско право, между църква и държава. Разделението между институциите на църквата и държавата е не само възможно, но и много желателно³⁹. Силата на държавата и на църквата се намират във взаимна зависимост. Когато държавата е слаба, църквата обикновено използва възможността да разширява терена, на който се изявява. И обратно, когато църквата е слаба, държавата поне частично изземва нейната роля. В състояние на кризи, каквато е ситуацията, предизвикана от епидемичното разпространение на опасния за хората вирус – Covid-19, наблюдаваме различни реакции на поместните църкви в отделните държави. Религиозната догма изисква от църквата да провежда служение в храмовете и да бъде в общение с миряните. Конституцията на Република България (КРБ) в чл. 37, ал. 2 засяга въпроса за начина на практикуване на вероизповеданията: „свободата на съвестта и на вероизповеданията не може да бъде насочена срещу...народното здраве...“.

³⁷ **Колев**, Тенчо. Християнските ценности като правообразуващ фактор. София: Сиела, 2017, с. 154.

³⁸ **Вебер**, Макс. Протестантската етика и духът на капитализма. Прев. К. Коев. София: Просвета, 2004, с. 56.

³⁹ **Mcilroy**, David. Op. cit.

Думата „насочена“ обаче едва ли е най-подходяща за визираните случаи, защото създава впечатление за специален умисъл с цел да бъде увредено някое от изброените блага. В същия дух е и съдържанието на чл. 9, т. 2 на Конвенцията за защита на правата и основните свободи, който гласи, че свободата да се изповядва религия подлежи само на такива ограничения, които са предвидени в интерес на ... защита на здравето... Чл. 57, ал. 3 на КРБ безусловно включва свободата на вероизповеданията сред правата, чието упражняване не може да бъде ограничавано дори в случаите на извънредно положение. Според Решение на Конституционния съд на РБ правото на вероизповедание не може да бъде ограничавано по никакъв начин, освен когато религиозните общности се използват за политически цели или когато свободата на съвестта и вероизповеданието е насочена срещу националната сигурност, обществения ред, народното здраве и морала или срещу правата и свободите на други граждани⁴⁰. В този смисъл правото на вероизповедание не е безгранично от гледна точка на реалното му упражняване⁴¹. Неговите граници обаче са зададени от самата конституция, а упражняването му варира само с оглед гарантиране на други права и ценности, които също имат конституционен ранг.

Според правилата на извънредното положение, въведено от българската държава, се изисква на всички публични места, каквито безспорно са храмовете, да се спазват наложените ограничения в интерес на общественото здраве. Друг въпрос е дали държавните органи у нас притежават воля във всички случаи да привеждат в действие собствените си разпоредби, дори когато те не се споделят от членове на Светия синод и други клирици. Държавата е длъжна да осигури еднаквото прилагане на закона, като разбира се, защита автономията на религиозните организации и ролята им за опазване душата на техните последователи, но не за сметка на излагане на риск на тяхното физическо здраве, а косвено и на всички останали. Част от тази автономия е религиозната служба в и около храмовете, но при условие, че мерките за опазване на общественото здраве са с приоритет пред начина на практикуване на религиозния култ. Следователно изправени сме пред общия проблем за решаване на конкуренцията между различни права чрез прилагане на принципа на пропорционалност, който определя допустимите ограничения при тяхното упражняване. Точно на принципа на съразмерност се е позовал Конституционният съд на Федерална република Германия при обжалване на забраната за литургии и общи молитви. Той приема, че „защитата на живота и здравето на всички има приоритет в този момент пред тежката намеса в свободата на вероизповеданията“⁴². Този приоритет е двоен: веднъж по отношение на

⁴⁰ Решение № 5/11. 06. 1992 г. на КС на РБ по к.д. № 11/1992 г. Обн. ДВ, бр. 49 от 16 юни 1992 г.

⁴¹ Пак там.

⁴² defakto.bg/2020/04/12/германският-конституционен-съд-прие/

опазване на живота и здравето пред начина на упражняване на религиозните свободи и втори път по отношение на права, които засягат всички граждани, и тези от тях, които се числят към някое от вероизповеданията. Решение на Европейския съд по правата на човека в процеса „Свидетели на Йехова“ срещу Руската федерация от 2015 г. също се позовава на принципа на пропорционалност, но за да се съобрази с факта, че православно вероизповедание в тази държава е най-разпространено.

Най-важният нормативен, а същевременно и политически резултат от признаване на светския характер на правото е, че то придобива върховенство по отношение на останалите социални норми, включително по отношение на религиозните. Законодателството на държавата съдържа правила, които се отнасят до дейността на вероизповеданията (до основни изисквания за организацията, регистрацията и отношенията с държавата). Това не означава, че църквата няма сфера на собствена автономия, а че тя, както и останалите организации трябва да се съобразяват с изискванията на светския закон, което се илюстрира с приведените примери. Държавата администрира правно-уставно църковната и религиозната сфера тогава, когато е прокламирала разделянето им, но държавата е неутрална спрямо вътрешно църковните и изобщо спрямо религиозните въпроси⁴³. Следователно светската власт не бива да се намесва във въпросите на вярата, т.е. на свещеното. Теоретично не е трудно да се направи този извод, но на практика въпросът не е лек за решаване. В гранични ситуации, които се отнасят до проповядване на религиозни възгледи, които застрашават обществения ред и сигурност, държавата чрез закона може да ограничава определени религиозни прояви и вероизповедания. Това е допустимо също и по отношение на разпространение на светски възгледи, които подбуждат към поведение несъвместимо с установени права и други правно признати ценности. Във всички такива случаи обаче е необходимо да има правна възможност за защита на религиозните свободи от неправомерни посегателства, включително при необосновани ограничения от страна на държавата. Така правото става единственият нормативен регулатор, който чрез държавата придобива универсалност и задължителност, включително по отношение на религиозните организации и границите на упражняване на религиозните свободи.

⁴³ Папатомаc, Григориус. Етапи на формиране на отношенията църква – държава и държава – църква (Контекстуален преглед и историкоканонично описание) – В: Съвременни и бъдещи предизвикателства пред Православната църква (Исторически, каноничен и еклисиологичен подход). Солун-Катерини, 2020 (под печат).

IV. Сакрални черти и елементи на модерното право

Съвременното право не е напълно чуждо на сложилата дълбок отпечатък върху него сакралност. Дори след отделянето си от религията, съблякло религиозните одежди, то не е съвсем чуждо на претенцията за някаква „святост“⁴⁴. Правото и държавата се нуждаят от символен капитал и често пъти го намират в религията, а религията от своя страна получава допълнителна институционална легитимация. Нишката на священото, макар изтъняваща, се вплита в тъканта на модерното право и дълго време зримо или незримо присъства в него. Показателно е, че още в преамбюла на Декларацията за правата на човека и гражданина във Франция от 1789 г. правата са окачествени като естествени, неотчуждаеми и *свещени* (курсивът мой – Я. С), а собствеността е обявена освен за неприкосновена и за свещена (чл. 17 на Декларацията). Оказва се, че правото не отхвърля напълно ореола на священото, а го прехвърля върху себе си, след като дотогава е бил привилегия на църквата и на кралската власт.

Историческият процес на замяна на религиозното със светско право е тенденция, която обаче би било опростено да се разглежда само като отрицание на религиозното от светското право. Помежду им има взаимодействие, влияние от страна на каноничното върху светското право и проникване на първото във второто. Правото, станало изцяло светско, престава да е обиталище на сакралността, но след като заявява своята различност и след като се оттегля от религията, още дълго в него се откриват религиозни наслоения⁴⁴. Нещо повече, тези, които създават и прилагат юридическите правила, сами търсят външен по отношение на правото авторитет. Той обаче не се обяснява с божествен произход, а оказва влияние върху правото по други два начина. Единият е чрез запазване на институти, които имат своя произход в религията. Другият начин не е толкова осезаем, но дори е по-въздействащ – чрез възприемане на правни доктрини, които моделират правото и институциите, занимаващи се с неговото прилагане. Така правото създава своя, алтернативна на религиозната сакралност.

Пример за пренасяне на сакралност от религията към правото са институти, чиито първообраз намираме още в Библията. Десетте божии заповеди или Декалогата, съдържащи се в Стария завет, Втора книга Мойсеева (20:3–17) са морално-религиозни императиви, част от които под някаква форма се намират в съставите на престъпления срещу личността и имуществото в наказателните закони (кодекси). В Стария завет откриваме и начала, които регулират гражданския обмен, т.е. облигационните отношения при размяна на материални блага. Непряко, но все пак подлежи на установяване, че редица текстове на Новия завет съдържат идеята за социални права и специално за правото на социално подпомагане. Тя обаче е изразена като дълг на милосърдие към

⁴⁴ Михайлова, Михайлина. Цит. съч., 142, с. 91.

нуждаещите се, който в днешно време е възложен на държавата по отношение на лица, които очакват социална подкрепа. Следователно Светото писание, макар само смътно и приблизително, очертава отрасловата структура на модерното право. Казано най-общо, Старият завет кореспондира преимуществено с наказателното право (Декалогата) и с частното право, а Новият – с идеята за социални права.

Институтът на клетвата, която полагат лица, заемащи висши длъжности в държавата, и някои категории държавни служители, се корени в религията, в предаността към Бог. Чрез клетвата правото придава специална тежест на лицата, които я полагат, и по този начин издига авторитета на съответната държавна длъжност. Съвременната клетва е предшествана от религиозния ритуал на миропомазването, описан в Библията. Божият избор се манифестира с акта на миропомазването – един староеврейски обичай, добил голямо държавно-правно и политическо значение в християнските монархии през средните векове и достигнал до наши дни⁴⁵. Тържествените церемонии около миропомазването са създадени много по-късно във Византия и в католическото средновековие; от Византия са минали в Източно-православната църква (България и Русия)⁴⁶. Актът на миропомазването предшества възцаряването, но за да встъпи на престола и да поеме управлението, Божият помазаник трябва да получи и народното одобрение (признание)⁴⁷. Разбира се, при тогавашните условия последното е било чисто формален акт, защото за решаваща се е смятала волята на Бога. В съвременния свят според демократичните стандарти водещ е народният вот, спечелването на избори. Именно изборът е източник и основание на властта, а клетвата е тържественият обет за служене на тези, които са направили избора.

В днешно време клетвата за съвестно изпълнение на възложената служба може да се провежда в присъствие на духовни лица, но тя има светско или предимно светско съдържание, защото тържественото обещание обикновено е за спазване на Конституцията и законите и за съобразяване с интересите на народа. Единственото правно значение на клетвата е самото ѝ (не)полагане. Без изпълнение на този ритуал в предписаната от закона форма няма как лицата да встъпят в длъжност и да изпълняват своите правомощия. Няколко такива случаи у нас имаше през последните години с избрани за народни представители, за председател на държавна агенция и за конституционен съдия. Само по себе си неспазването на клетвата не е отделен юридически факт, който води до неблагоприятни правни последици. Юридическата отговорност се носи за конкретно правонарушение, което поне във формален смисъл е в

⁴⁵ **Владикин**, Любомир. Правната природа на библейската монархия. София: Сиби, 2016, с. 18.

⁴⁶ Пак там, с. 19.

⁴⁷ Вж. пак там, с. 20.

противоречие с дадената клетва. Ритуалът на клетвата обикновено има място и в съдебния процес. Там клетва полагат свидетелите, че ще представят истината за известните им факти. Нарушаването на клетвата в този случай осъществява отделен състав – лъжесвидетелстване, според който се определя отговорността за нейното пристъпване.

Свещеното най-ярко присъства в държавните символи и ритуали. На герба и знамето на редица държави са изобразени основни религиозни символи – кръста за християнството и полумесеца за мюсюлманството. Понякога държавата възприема, а законът въвежда в гражданско обръщение религиозни символи, които стават част от държавната система за награди с ордени и медали. Такъв е случаят с кръста за храброст, с който у нас са се удостоявали лица за воински героизъм. Ритуалът по освещаване на бойните знамена показва връзката между армията като институция, която брани държавността, и духовенството, което благославя нейната мисия.

От гледна точка на органите на модерната държава съдът като че ли разполага, ако не със свещена власт, то поне с власт, която свещенодейства. Причина за това е не само известната ритуалност на съдебния процес с неговите формални атрибути. Отсенките на сакралност в правосъдието идват от християнството. Тази констатация вероятно изглежда странна, като се има предвид, че през последните десетилетия у нас общественото доверие към съдебната власт като цяло е на едно от най-ниските си нива. Това показва, че тази власт се оценява по всички критерии на светското – с критичност и рационален скептицизъм.

В качеството си на съдия Бог е морален съдник и разпоредител на правото. Християнството наследява от юдаизма вярата в Бог, който едновременно е любящ баща и справедлив съдия, по парадоксален начин съчетаващ милост и правосъдие⁴⁸. Вярата, че Бог е справедлив съдия, и че Христос ще се завърне като съдия, играе важна роля в развитието на правните ценности както в Източната, така и в Западната църква⁴⁹. Оказва се, че за вярващите най-осезаем е досегът им с Христос като съдник на техния живот. Затова като изключим тези, на които принадлежи върховната публична власт, другите, които отсъждат какво е праведно или не, кое е правда и кое не, изглеждат поставени най-близо до Бога. На земята те се разпореждат с човешките съдби, защото вземат решения, които чувствително засягат хората, за които тези решения се отнасят. Оттук вероятно идва ритуализацията на съдебната дейност и на образа на съдебните магистрати чрез почитанието към съда, тайната на съдебното съвещание, използването на тоги и евентуално други атрибути. В съдебната дейност се пренася свещената идея за правдата, която съчетава в себе си истина и справедливост. За разлика от законите и актовете на изпълнител-

⁴⁸ **Berman**, Harold J. Op. cit., p. 165.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 166.

ната власт, които се подлагат на публична критика, съдебните решения след като влязат в сила претендират за достоверност по отношение на фактите и за неоспоримост по отношение на правната квалификация. Известна е фразата „съдебните решения не се коментират, а се изпълняват“. Разбира се, че тези решения се ползват със сила на пресъдено нещо и с изпълнителна сила, но от това не следва, че те трябва да се поставят извън обсега на професионалната и обществената дискусия. Независимостта на правосъдието не бива да се бърка с неприкосновеност на неговите актове и представители по отношение на публична критика.

По-интересна и с по-голямо значение е тази сакралност, която захранва – по-често в неявна отколкото в явна форма – някои философски учения за правото. Част от тях, които са по същество светски, не скъсват изцяло връзката между сакрално и секуларно. Показателен за това е начинът, по който Им. Кант извежда т. нар. от него морално практически закон. Законът, който ни обвързва а priori и безусловно, може да бъде изразен също и като произтичащ от волята на един висш Законодател, т.е. на такъв, който има само права и никакви задължения, следователно, като произтичащ от Божията воля⁵⁰. Това обаче е само идея за едно морално същество, чиято воля обединява всички, но не е тъждествена на конкретните закони, които ни обвързват⁵¹. В тази логика категорическият императив представлява морално-практически закон на една метафизика на нравите, намираща потвърждение в моралната и правна антропология. Корените на този нравствен императив се намират в християнската религия, специално в св. евангелие от Матея (7:12): „...всичко, което искате да правят вам човеците, същото правете и вие тях, защото това е законът...“. Преходът от божественото към земното обаче все по-отчетливо отделя правото от морала, т.е. оценката за външното поведение от тази за чисто вътрешните мотиви на поведението. Законодателство, което не включва в Закона и изискването Дългът да е мотивът, следователно допуска и някакъв друг мотив за постъпката, освен самата идея на Дълга, е юридическо⁵². Така правото става все по-автономно както по отношение на морала, така и на религията. За редица юристи основата на правото е духовното и неговото най-близко място и изходна точка – волята, която е свободна⁵³. Описанието на правото чрез волята има много устойчива традиция още от историческата школа на правото в Германия до днес. Философските възгледи проникват в правните доктрини и

⁵⁰ **Кант**, Имануел. Метафизика на нравите. Ч. 1. Метафизични основни начала на учението за правото. Прев. от немски Б. Гумеров. София: Фараго, 2009, с. 51.

⁵¹ Пак там.

⁵² Пак там, с. 35.

⁵³ **Хегел**, Георг Фридрих. Философия на правото. Прев. Ив. Стефанов, Д. Денков. София: ГАЛ-ИКО, 2000, с. 72.

намират израз в правни категории, които изпълняват важна роля в съвременното право и юридическа практика.

Няма друга нормативна система като правото, която стои толкова близо до религията, когато си служи с правни догми. Всяка догма е изходно положение, което претендира за неизменна валидност, без да се доказва. Юридическата догматика е светска, но тя приема черти от религиозната, която е нейният първоначален източник. Духовенството е било единствената образована класа през Средновековието; затова напълно естествено църковната догма е била изходна точка и основа на всяко мислене⁵⁴. През Модерната (буржоазната) епоха мястото на догмата, на божественото право заема правото на човека, мястото на църквата заема държавата⁵⁵. Но с това догмите не стават чужди нито на правната теория, нито на самото право. Разликата е, че докато на религиозните догми се приписва истинност и оттам задължителност, то правните догми се задоволяват с обвързващата си сила. Ако използването на догми в правото понякога се налага поради неговия формален характер, то в правната теория те би трябвало да се избягват. Увлечението в правната догматика – осъзнато или не – има последици подобни на сакрализацията на правото, т.е. приемане на определени основни положения за неоспорими и задължителни, без да се доказват. Така се получава странен резултат – претенцията за ценностна неутралност на правото го извежда на недосегаем за морална критика пиедестал, но благодарение на възприемането на „свещен“ формализъм.

Религията се изправя пред подобен проблем далеч преди модерните учения за правото, които поставят въпроса тъждествено ли е то на закона, установен от властта. Религията, колкото и да се стреми да съвмести божия закон с човешкия и да възпитава законопослушание, няма как да пренебрегне въпроса за сложната и противоречива връзка между „небесното царство“ и земния свят. Този въпрос се прокрадва още с поставяне на дилемата за следване на небесния или на светския закон. Какво обаче би станало, ако човек се подчинява на светския закон и нарушава повелите на свещения закон или обратно – като следва Божия закон влиза в противоречие с предписанията на светския? Предполага се, че позитивният закон, макар ограничен във времето и несъвършен, е в съответствие с Божия закон и представлява негово продължение (вж. с. 5–7). Тази презумпция в пределите на католическия свят е необорима и така се превръща в религиозна догма. Папата едновременно е върховен носител както на свещената, така и на светската власт. В Деяния на св. апостоли (5:29) е даден ключ за решаване на дилемата от какво преди всичко се ръководи човешкото поведение: „...трябва да се покоряваме повече на Бога, нежели на човеци“. Този принцип се смята за душа и сърце на Православна-

⁵⁴ **Маркс**, Карл. Юридически социализъм. – Маркс, Карл и Фридрих Енгелс. Съчинения. Т. 21. София: Изд. на БКП, 1967, с. 494.

⁵⁵ Пак там.

та църква; за принцип над всички други, святост над всички други светини, мярка за всички мерки; за същност на всички свети догми и канони⁵⁶. Същият проблем в рамките на самата църква е поставен от алтернативни (опозиционни) движения в средите на християнството като албигойци, катарии, а у нас от богомилите. В техните учения се съдържа критика, че наместниците на Бога на земята са узурпирали неговата власт и я упражняват превратно, в противоречие със свещения закон. Този проблем заслужава специално внимание и отделно изследване. Претенцията на държавата за суверенна, т.е. за върховна власт по отношение на всички други власти на нейната територия създава непреодолимо противоречие с религиозната повеля неотклонно да се следва Божият закон. Затова за последователите на християнството за разлика от тези на други религии, които виждат в държавата проекция и инструмент на собствената си вяра, моралният избор между закона на Бога и светския закон, когато влизат в непримиримо противоречие помежду си, е драматичен. Това в крайна сметка е избор между свещеното и светското.

Библията се занимава повече с действието на религиозните правила в процеса на еволюция на християнството от първоначалния към зрелия му период – от Стария към Новия Завет. На въпроса задължителни ли са все още всички старозаветни закони в техните подробности намираме теологични аргументи за положителен отговор (тълкуване на св. евангелие от Матей, 5:17–19): „Ние понякога откриваме конкретно новозаветно учение, че някой старозаветен закон трябва да се *спазва по различен начин* в новозаветната епоха; но никога не можем да *изоставим* кой да е старозаветен закон по принцип – промененото приложение *не е* същото като унищожение“⁵⁷. Цитираното обяснение се основава на това, което в съвременната правна теория наричаме еволютивно тълкуване, използвано за приспособяване и развитие на правото от съдебните юрисдикции. Но за разлика от правото, което по практични съображения заменя едни правила с други, религията не си позволява да изостави канона или го прави само в краен случай, защото го е обявила за свещен.

Възвишеността на Божия закон по отношение на човешкия стои в основата на по-късно създаденото учение за правовата държава, вече като част от светската философия и теория на правото. Така идеята за върховенство на правото с присъщото ѝ ядро – идеята за човешките права изпълнява силна сакрализираща роля по отношение на съвременното право. Принципът за върховенство на правото (на правовата държава, както легално е установен у нас) показва, че правото има по-дълбока причина за съществуването си от държавата и че не се свежда до всяка нормативна заповед, издадена от овластени лица. Ако не би могло да възникне противоречие между формално валидни правила и опреде-

⁵⁶ Преп. **Иустин (Попович)**. Толковая Библия. – <https://bible.optina.ru/new:act:05:29>

⁵⁷ **Норт**, Гари. 75 библейски въпроса, които вашите учители се молят да не зададете (в. 49). – https://books.ekipirane.com/wp/wp-content/uploads/2014/03/75_bibleiski_vaprosa.pdf

лени правно защитени ценности, то тогава не би имало нужда проблемът за законността и за върховенството на закона да се отличава от този за върховенство на правото и да се допълва с други изисквания.

Някои автори смятат, че идеята за ограничено управление идва в защита на църквите срещу правителствената намеса и в защита на правата на вярващите – индивиди и групи⁵⁸. Това е времето на претендиращата за върховна власт държава, която се освобождава от опеката на католическата църква и налага своя закон, независимо дали по форма държавната власт е абсолютна или представителна. Върховенството на правото става нещо като „светска религия“ на правото, чрез която трябва да се оценяват неговите конкретни проявления и дейността на държавата⁵⁹. Получава се вторично легитимиране на правото в отговор на опита му да се освободи от наслоенията на позитивизма, който го разглежда само като продукт на властта (на държавата) или като ценностно неутрално нормативно явление. Крайната рационализация и инструментализация на правото го превръщат в средство, което може да се използва за постигане на всякакви цели. А обслужването на някои от тези цели е в състояние да засегне болезнено освен обществото и самата природа на правото. В отговор на това се търсят начини и средства властта, която създава и прилага законите, да бъде поставена в съответствие с правото и под негов контрол. В най-голяма степен това се постига в рамките на конституционализма чрез разделение на властите и признаване на права, с които гражданите разполагат, включително по отношение на държавата.

V. Как да се отнасяме към сакрализацията на съвременното право?

Някои съвременни автори, и то не само богослови, смятат, че светско право, което е неутрално по отношение на въпросите, за които е загрижена религията, е невъзможно, освен ако самата религия не е подчинена на друга идеология⁶⁰. Връзката между религията и правото не се отличава значително от тази между морала и правото. Затова всички възгледи, които – повече или по-малко – се отнасят към учението за естественото право или гравитират към него, по същество споделят това виждане. От тази гледна точка религията запазва непреходно значение в култивирането и налагането на ценности, които се признават и защитават и от правото. Не мисля обаче, че е налице някакво

⁵⁸ **McConnell**, Michael. Liberalism and People of Faith. – In: Christian Perspectives on Legal Thought. McConnell, Cochran and Carmella (Eds.). New Haven: Yale University Press, 2001, p. 10.

⁵⁹ Вж. **Stoilov**, Yanaki. The Rule of Law Principle as a Criterion for Validity of Legal Acts. – In: Rule of Law at the Beginning of the Twenty-First Century. Martin Belov (Ed.). Hague: Eleven International Publishing, 2018, p. 9.

⁶⁰ Така **Mcilroy**, David. Op. cit.

завръщане към класическа традиция отпреди епохата на Просвещението, според която съществува един отговор, който съдържа истината за всички човешки проблеми, истина, която е дадена от Бога⁶¹. Вярно е, че част от християнските ценности продължават да оказват влияние върху обществения живот и са дълбоко вкоренени в съвременното право. То обаче ги е приело като свои собствени принципи, благодарение на които тези ценности са валидно признати. Следователно отстояването на светския характер на правото, поне на съвременния етап на християнската цивилизация, е съобразяване със собствената му природа и развитие.

Като че ли преминаването на обществото в информационната епоха все повече тласка правото към рационализация и формализация, включително дигитална. В този хронологичен ред отдалечаването на правото от религията продължава. То, макар и непоследователно, върви по пътя на своята рационализация, която се изразява в поставяне на цели и в постигане на по-висока определеност на неговите предписания. Тази рационалност е особено необходима с оглед гарантиране и защита на правата. Не заклинания за това, че правата са свещени им придава допълнителна сила, а тяхната определеност и интегриране в система, която е в състояние да осигури реалното им действие.

Отбелязаната тенденция е доминираща, но не е единствена. Заедно с нея, особено в дискурса на постмодернизма, правото е подложено на влияния, които се отразяват върху неговото еднозначно възприемане и строга вътрешна йерархия. Конкуренцията между светско и свещено в правото, макар в неявен вид, продължава и едва ли напълно ще изчезне. Някаква доза сакралност, вложена в рационализма на светското право, е преграда срещу грубото му инструментализиране и вулгаризиране. Възприемането на правото като средство за защита на исконни ценности повишава неговия авторитет и мотивира неговите адресати към правомерно поведение. В крайна сметка възприемането на правото като нещо, което има общо със свещеното, е сигурно противодействие срещу правния nihilизъм.

Уважението към правото обаче не бива да се разбира като проява на безкритично отношение към правни актове, включително тълкувателни и правораздавателни, които излизат от рационалните нормативни рамки. Критиката на закона също следва да си служи с рационални средства и аргументи. Тя не бива да пренебрегва едни разпоредби за сметка на други, когато не се отличават по юридически ранг или се намират в обособени сфери на регулиране (национална сфера на компетентност и компетентност на Европейския съюз). С особена сила това се отнася за случаите, когато се издават юридически актове, включително от висши съдебни и конституционни юрисдикции, които не съответстват на цялостната конституционна композиция. В абсолютизирането на един принцип или институция за сметка на останалите, като се пренебрег-

⁶¹ Обратно **Колев**, Тенчо. Цит. съч., с. 153.

ват границите, в които това е допустимо, се съдържа скрита заявка за върховенство на упражняваната власт, присвояваща си едва ли не свещена мисия.

Поставеният проблем е свързан с този за ролята на съдията според религията и правото. В днешно време, когато правосъдието до голяма степен е съсредоточено в държавата, съдебната власт, както вече стана дума, разчита на уважение чрез претенцията, че раздава правосъдие като прилага закона от името на народа. Оттук следват определени стандарти за дейността на магистратите. Именно за представители на съдебната власт освен професионални изрично се изискват и високи нравствени качества. Във всичко това се търси гаранция, че тази власт и специално правосъдието е отдадено на защитата на правата. С посочените черти правораздаването се домогва до авторитет, който надхвърля светското, поне в неговото банално изражение.

Съвременното право зачита свободното убеждение на съдията. Последното се смята за необходимо с оглед осигуряване на независимо правосъдие. Съдийското усмотрение обаче поставя на изпитание точното и еднакво прилагане на закона, което е основно изискване към правораздаването. При това преценката на съдията няма как да претендира, че е отражение на някаква висша и безусловна воля, още повече, че тя се отнася за отделни актове на човешкото поведение и не може да се генерализира. По друг начин и на друго ниво се поставя въпросът за присъдата пред съда господен. Светото евангелие от Йоана (5:30) казва: „Аз не мога да правя нищо от Себе Си. Както слушам, тъй и съдя, и Моят съд е праведен, защото не търся моята воля, а волята на Отца, който ме е пратил“. Тук става дума за цялостна преценка на човешките дела пред Божия съд, която е резултат от безпристрастно свеждане на волята, вложена в самия закон божи. Дори Христос не претендира, че може да направи нещо повече от това да оцени фактите според повелята на закона. Вероятно този възглед е повлиял задълго върху разбирането, че съдията стриктно трябва да се придържа към закона, а не да го тълкува. В много случаи обаче от съдията се изисква повече от това да прави силогизми, сравнявайки и квалифицирайки наличните факти с описаните в правната норма. Затова един от най-сложните и дискуссионни въпроси в юриспруденцията, особено в съвременната, е за основанията и границите на тълкувателната дейност на съда. Този въпрос се решава от юристите чрез постулатите за тълкуване на правните актове. При неговото обсъждане е необходима максимална рационализация на аргументацията, която би осигурила убедителност на юридическото обосноваване. Колкото по-вероятно е добре подготвените юристи да предвидят решенията на юрисдикциите, толкова повече правото се рационализира, респективно десакрализира.

Освен от рационализация правото се нуждае от одухотворяване, от привързаност към ценности и следване на принципи, някои от които са положени още при неговото раждане. В този смисъл Новият завет дава някаква пред-

става за идеалното общество. Той е ориентиран към духовното, към божие царство – това значително го различава от Стария завет, който повелява как да се устрои земният живот. Не мисля обаче, че правото няма място в Новия завет, че той се противопоставя изцяло и докрай на правото⁶². В това отношение Новият завет е по-скоро радикална версия и развитие на Стария завет, отколкото негово отрицание. Християнството не може да се помести в прокрустовото ложе на закона, то все повече се отделя от правото, но е пресилено да се твърди, че напълно се разграничава от него, че между тях настъпва разрыв⁶³. Доказателство за това са както многобройни позовавания и препратки от Новия към Стария завет, така и текстове в Новия завет, които имат юридическо съдържание. Например в св. евангелие от Йоана (5:31) е казано: „ако аз свидетелствам за себе си, свидетелството ми не е истинско“. В този текст е заложено юридическото изискване за безпристрастност при установяване на фактите. В първото послание на св. апостол Павел до коринтяни (9:15) се говори за права, но той предпочита да получи всеобщо признание пред това да се възползва от правата си. За простосмъртните (за лозаря, за пастира и др.) обаче правата са необходими.

Новият завет, ако не се възприема само като свещена книга за християните, е универсален стандарт за „очовечаване“ и социализация на правото. В това отношение в някои свои разпоредби днес той е още по-актуален, ако го разгледаме като далечен предтеча на идеята за социалната държава и за постигане на социална справедливост. Правото, най-вече гражданското и специално облигационното, не е в състояние да се откъсне от принципите за автономията на волята и равенството (главно в смисъл на равновесие в престациите), без да загуби своята природа. Правото, особено процесуалното, няма как да действа без известна състезателност. В същото време общото съществуване на хората и на човечеството налага императиви, които не се свеждат до симетрична реципрочност между права и задължения и до налагане със сила на решенията на съдебната власт. Тезата за правата трябва да бъде поставена в по-широк контекст както по отношение на тяхното относително равномерно разпределение, така и по отношение на връзката между права и задължения. На плоскостта на правните спорове търсенето на споразумение в редица случаи може да е по-добър изход отколкото принудата за изпълнение на съдебните актове. Това са концептуални подходи, които кореспондират с повели на Новия завет. Той призовава не само към състрадание, а към човеколюбие, към надмощване на егоизма, към търсене на правда, а не просто на правораздаване.

⁶² Обратно Михайлова, Михайлина. Цит. съч., с. 249, 268.

⁶³ Сравни пак там, с. 270. Авторът в крайна сметка достига до балансирано виждане, според което „християнството не поема и не вписва в своя закон правото, както го прави юдаизмът, но нишки в едната и другата посока „тъкат“ пътеката, която води от едната към другата“. Пак там, с. 286.

VI. Изводи

В религиите, включително в християнството, е натрупан богат опит, мъдрост и духовност. Те им дават възможност да въздействат на хората и обществото не само чрез образа на това, което смятат за свято, а и върху светските дела и норми на поведение. Религиите носят в себе си дълговечна традиция и универсализъм, но и национална самобитност. Те предшестват и захранват с идеи светските идеологии, но понякога влизат в остър конфликт с тях. Сега е широко разпространена илюзията за следхристиянска Европа, а всъщност нейните ценности идват от християнството. В действителност става дума за светска, за постцърковна организация на обществото и държавата. Разколебането на вярата, респективно на убеждението в християнски ценности, които могат да се споделят и от атеисти, е придружено с криза на основните идеологии. Последните изпитват все по-големи затруднения както да обясняват, така и да направляват обществения живот. В резултат на това може да се стигне до две крайности: едната е абсолютизиране на свещеното, което създава илюзия за сбъждане на желаното, ако не в земния, то поне в отвъдния свят, другата е профаниране на светското, което, лишено от идеали, не е в състояние да влияе ефективно върху мотивацията. Хората обаче, поне не всички и не за дълго, не спират да търсят упование в нещо (Бог, идея или друго), което смятат за свято. В резултат на това на помощ идва свещеното. Така става почти винаги, когато рационалното не е достатъчно, за да даде отговор на важните обществени въпроси или да оправдае поддържането на определен социален ред. В края на краищата обаче, правото е такова, каквато част от нормативната представа за обществото успява да реализира в светската си битност.

Религията предлага идеал и проповядва ценности, а правото служи за решаване на практически задачи. По тази причина, сравнена с правото, тя е по-силно ценностно ангажирана и по-скоро духовно, отколкото практически ориентирана. Религията и правото обаче не са на различни полюси по отношение на ценностите. Правото – повече или по-малко, по явен или неявен начин – интегрира в себе си ценности, идващи от религията, като ги превръща в свои принципи. То само изглежда неутрално, защото определя поведението по общи признаци като донякъде се абстрахира от разнообразието на случаите и като формализира критериите за валидност на собствените си правила. Неутрален по дефиниция е съдията, който решава даден спор, заради което той трябва да е независим, когато прилага закона. Като светско творение правото е обърнато към реалния живот, изпълнен с различни интереси и неизбежни противоречия. Поради това, особено при установяване на правните принципи и правила, то няма как да е ценностно неутрално – в основата си и в част от своето съдържание.

В днешно време правото доколкото носи в себе си висши идеали, дотолкова се доближава до свещеното. В своя най-възвишен източник – Новия за-

вет – християнската религия преодолява меркантилизма на правото и призовава към човеколюбие. Правото, зачитайки човешкото достойнство и правата като негов израз, се позовава на една свещена идея, която определя светското му съдържание. В това отношение то може да черпи от силния хуманен и социален заряд на амбицията за съвършен свят, завещана от религията. Дори да не обещава небесен или земен рай, както се пее в националния ни химн и каквато е била мечтата на поета. Важно е правото да допринесе за постигане на мечтата на редица поколения за достоен и добър живот за всеки човек и за човечеството в цялост – за такъв живот не в някакъв откъснат свят, а в реалния. Това никак не е малко за изпълнение на такава свещена мисия и на светското предназначение на правото.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреев**, Михаил. Към въпроса за произхода и същността на Законъ соудный людьмъ. – *Год. СУ. Юрид. фак.*, 49, [1957], 1958, 1–60.
- Библия** (Книгите на Свещеното писание на Вехтия и Новия завет). София: Изд. на Св. синод на Българската църква, 1993.
- Бобчев**, Стефан. Един паметник на старото българско право (Законъ соудный людьмъ). – *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 1901–1902, № 62.
- Ботев**, Христо. Борба. Съчинения в два тома. Т. 1. София: Захари Стоянов, 1998.
- Брайков**, Валентин. Санкционен капацитет и разделени власти. – *Адвокатски преглед*, 2018, № 2.
- Васильев**, Антон А. Концепция православной монархии Ивана IV Грозного. Барнаул: Алтайский государственный университет, 2016.
- Вебер**, Макс. Протестантската етика и духът на капитализма. София: Просвета, 2004. (Превод: К. Коев). (Пълно име на автора: Карл Емил Максимилиан Вебер).
- Вебер**, Макс. Социология на религията. – В: *Социология на господството. Социология на религията*. София: Унив изд. Св. Кл. Охридски и Абагар, 1992. (Превод и въведение: Р. Даскалов). (Пълно име на автора: Карл Емил Максимилиан Вебер).
- Владикин**, Любомир. Правната природа на библейската монархия. София: Сиби, 2016.
- Ганев**, Венелин. Законъ соудный людьмъ. Правно-исторически и правноаналитични проучвания. София: БАН – Институт за правни науки, 1959. (Отг. ред.: М. Андреев, Д. Ангелов).
- Кели**, Джон Маурис. Кратка история на Западната теория на правото. София: Рива, 1998. (Превод: Ю. Михайлов).
- Драмалиев**, Любомир. Философски увод в морала и правото. Основни етически и юридически категории. София: Сиела, 2002.
- Закон** судный людем. – *Восточная литература. Средновековные исторические источники Востока и Запада* (перевод Е. А. Тихоновой). Текст воспроизводится по изданию: *Хрестоматия памятников феодального государства и права страны Евро-*

пы. Москва: Юридическая литература, 1961. – www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Bulgarien/IX/Zakon/text.phtml?id=2223

Кант, Имануел. Метафизика на нравите. Първа част. Метафизични основни начала на учението за правото. София: Фараго, 2009. (Превод от нем. ез.: Б. Гумнеров).

Колев, Тенчо. Християнските ценности като правообразуващ фактор. София: Сиела, 2017.

Маркс, Карл. Юридически социализъм. – В: Маркс, Карл. Фридрих Енгелс. Съч. Т. 21. София: Изд. на БКП, 1967.

Милашъ, Никодим. Православно църковно право. (Съставено по общите църковно-юридически източници и частните закони, действащи в автокефалните църкви). София: печатница „Св. София”, 1904. (Превод от първото рус. изд.: Ив. Стефанов).

Михайлова, Михайлина. Правото в Стария завет. (И защо не подобава да е в Новия завет). София: Фенея, 2006.

Новкиришка-Стоянова, Малина. De Iure Publico. (Студии по римско публично право). София: Сиела, 2013.

Новкиришка-Стоянова, Малина. Publicum Ius. (Автореферат на дисертационен труд за придобиване на научната степен „д. ю. н.“ ПУ „П. Хилендарски“, ЮФ. Пловдив, 2016).

Норт, Гари. 75 библейски въпроса, които вашите учители се молят да не зададете. – https://books.ekipirane.com/wp/wp-content/uploads/2014/03/75_bibleiski_vaprosa.pdf

Папатома, Григориус. Етапи на формиране на отношенията църква – държава и държава – църква (Контекстуален преглед и историкоканонично описание) – В: Съвременни и бъдещи предизвикателства пред Православната църква. (Исторически, каноничен и еклисиологичен подход). Солун-Катерини, 2020 (под печат).

Преп. Иустин (Попович). Толковая Библия. – <https://bible.optina.ru/new:act:05:29>

Тома от Аквино. Сума на теологията. Част II, раздел I. София: Изток-Запад, 2005. (Превод от лат. ез.: Ц. Бояджиев).

Торбов, Цеко. История и теория на правото. София: БАН, 1992.

Хегел, Георг. Философия на правото. София: ГАЛ-ИКО, 2000. (Превод: Ив. Стефанов, Д. Денков). (Пълно име на автора: Георг Вилхелм Фридрих Хегел).

Конституция на Република България.

Решение № 5/11. 06. 1992 г. на КС на РБ по к.д. № 11/1992 г., Обн. ДВ, бр. 49 от 16 юни 1992 г.

Berman, Harold J. Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1983. defakto.bg/2020/04/12/германският-конституционен-съд-прие/

Helmholz, Richard. Conflicts between Religious and Secular Law: Common Themes in the English Experience, 1250–1640. – *Cardozo Law Review*, 1991, Vol. 12, № 3–4.

Kantorowicz, Ernst H. The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology. New Jersey: Princenton University Press, 2016.

McConnell, Michael. Liberalism and People of Faith. – In: Christian Perspectives on Legal Thought. McConnell, Cochran and Carmella (Eds.). New Haven: Yale University Press, 2001.

- Mcilroy**, David. Is Secular Law Possible. – Theos, June 2013: <https://www.theosthimktank.co.uk/comment/2013/06/11/is-sacral-law-possible>
- Matthijs de Blois**. Religious Law Versus Secular Law. The example of the *get* refusal in Dutch, English and Israeli Law. – *Utrecht Law Review*, 2000, Vol. 6, Issue 2. – <http://www.utrechtlawreview.org/>
- Stoilov**, Yanaki. The Rule of Law Principle as a Criterion for Validity of Legal Acts. – In: *Rule of Law at the Beginning of the Twenty-First Century*. Netherlands, Eleven International Publishing, 2018, 9–19. (Martin Belov, Ed.).

Дадена в Катедра „Теория и история на държавата и правото“ – май 2020 г.
Рецензенти – проф. д-н Малина Новкиришка-Стоянова
проф. д-р Тенчо Колев

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 87

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF LAW

Volume 87

MATER FAMILIAS

МАЛИНА НОВКИРИШКА-СТОЯНОВА*

Катедра „Теория и история на държавата и правото“

Резюме: Изследването е посветено на една от основните фигури в римската фамилия и в обществото – mater familias, чийто статус е обект на дискусия и в наши дни. Представени са някои терминологични уточнения и различните аспекти на понятието за mater familias като съпруга и член на римската фамилия. Специално внимание е отделено на римския брак (matrimonium) и римската фамилия, като е определено мястото на mater familias в тях. Интерпретирани са основните текстове от римскоправните източници, в които се среща терминът, и е предложена концепция във връзка с изясняването на правния статус на mater familias. Основните изводи по темата са включени в заключението на изследването.

Ключови думи: mater familias, familia, matrimonium, uxor, manus, persona sui iuris, procreatio, римско право.

* Професор по Римско право в Юридическия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, доктор на науките.

* Professor in Roman Law at the Faculty of Law, Sofia University „St. Kliment Ohridski“, Dr. Scienc., Dr. Habil.

MATER FAMILIAS

MALINA NOVKIRISHKA-STOYANOVA

Department of Theory and History of State and Law

Summary: The study is dedicated to one of the main figures in the Roman family and society – *mater familias*, whose status is still debated today. Some terminological clarifications and various aspects of the concept of *mater familias* as a wife and as a member of the Roman family are presented. Special attention is paid to Roman marriage (*matrimonium*) and the Roman *familia* and the place of *mater familias* in them is determined. The main texts from the Roman legal sources in which the term occurs are interpreted. The author proposes the general concept in connection with the clarification of the legal status of *mater familias*. The main conclusions on the topic are included in the study's final.

Keywords: mater familias, familia, matrimonium, uxor, manus, persona sui iuris, procreatio, Roman law.

Mulier autem familiae suae et caput et finis est.

1. Въведение

Една от основните фигури в римския социален и правен живот е *pater familias*, определян като глава на фамилията, домовладелец, едноличен собственик и господар на фамилното имущество. Той е експонентът на римската концепция за патриархална организация, той е пълноправният субект на правото – *persona optimo iure*, той е ключовата фигура за разбиране на римското общество и основа на величието на Древен Рим. Терминът има силно концептуално натоварване и сякаш изцяло изчерпва характеристиката на римската фамилия. Около него се вихрят дебатите за семейните ценности в Античността и често се правят популярни дискурси за известна приемственост в този смисъл¹.

Един много кратък фрагмент от книга 46 на коментара към преторския едикт на класическия юрист Улпиан, известен с ненадминатата точност на своите определения и становища, обаче дава повод за размисъл в друга насока. В него е казано:

¹ Вж. в тази смисъл статията на Saller, Richard P. *Pater Familias, Mater Familias, and the Gendered Semantics of the Roman Household.* – In: *Classical Philology*, 94, 2 (1999), p. 182–197.

D. 50.16.195.5 (Ulpianus libro 46 ad edictum) Но (от друга страна) жената *Mulier autem familiae suae et caput et finis est.* е началото и края на своето семейство.

В какъв контекст е изразено това становище? Какъв е неговият действителен смисъл? Защо е включено към определенията и изясняването на смисъла на понятията в титул 16 на книга 50 на Дигестите, озаглавена *De verborum significatione*? Защо е включено в края на фрагмента, в който разглежда различните аспекти на понятието за *familia* и в нея присъства *mater familias*?

На тези и на много свързани с тях въпроси в романистиката все още няма еднозначен отговор. Но този фрагмент е основание да се отправи поглед към една друга фигура в римската фамилия – *mater familias*. Често тя не присъства или ѝ е отредена кратка рубрика в правните и общите енциклопедии за Древния Рим². Повече внимание ѝ е отделено в социален план и в контекста на общите съчинения за ролята и мястото на жените в римското общество³,

² В една от най-авторитетните енциклопедии – **Daremberg**, Victor, **Saglio**, Edmond. *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines (DAGR)*, Paris 1873–1919, t.3.2. за *mater familias* се споменава мимоходом в рубриката относно богините, закрилящи майчинството – „*Matres*“ (р. 1635–1639) и малко по-обстойно във връзка с римския брак – „*Matrimonium*“ (р. 1639–1662). Вж. по-подробно рубриката „*Mater familias*“ на **Kunkel**, Wolfgang. – In: *PWRE*, XIV.2, Stuttgart, 1930, р. 2183 s., и съвсем кратко в **Berger**, Adolf. *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia, 1953 (2002), р. 578.

³ В най-общ план вж. библиографията на **Goodwater**, Leanna. *Women in the Antiquity: an annotated bibliography*. Metuchen, 1975, както и редица по-нови монографии, като **Fau**, Guy. *L'émancipation féminine dans la Rome antique*. Paris, 1978; **Gardner**, Jane F. *Women in Roman Law and Society*. Bloomington, 1991; **Bauman**, Richard. *Women and Politics in Ancient Rome*. New York: Routledge, 1994; **Burns**, Jasper. *Great women of imperial Rome. Mothers and wives of the Caesars*. London. New York, 2007; **Argentini**, Domenico. *Momenti e immagini della donna romana*. Roma, 2007; **Hoebenreich**, E., **Kuehne**, V. *Las mujeres en Roma antigua. Imágenes y derecho*. Lecce, 2009; **Minaud**, Gerard. *Les vies de 12 femmes d'empereur romain - Devoirs, Intrigues & Voluptés*, Paris, 2012; **Chrystal**, Paul. *Women in ancient Rome*. Gloucester, 2013; както и сборниците със статии и изследвания: **Frei-Stolba**, Regula, **Bielman**, Anne, **Bianchi**, Oliver. (eds.) *Les femmes antiques entre sphere privée et sphere publique*. Actes du diplôme d'études avancées, Universités de Lausanne et Neuchâtel, 2000–2002. Bern, 2003; **Buonopane**, Alfredo, **Francesca Cenerini**. (eds.) *Donna e vita cittadina nella documentazione epigrafica*. Atti del II Seminario sulla condizione femminile nella documentazione epigrafica. Verona, 25–27 marzo 2004. Faenza, 2005 и **Alvarez-Melero**, Anthony. (eds.) *Clarissima femina. Etudes d'histoire sociale des femmes de l'élite a Rome*. Scripta varia. Bruxelles, 2016 и някои по-нови значими статии: **Hillner**, Julia. *A woman's place: imperial women in Late antique Rome*. – In: *Antiquite tardive*, 25 (2017), 75–94; **Cenerini**, Francesca. *Donne e politica alla luce della documentazione epigrafica*. – In: *Epigrafia e politica. Contributo della documentazione epigrafica allo studio della dinamiche politiche nel mondo romano*, a cura di S. Segenni, M. Bellomo. Milano, 2017, 213–228; **Cantarella**, Eva. *Marriage and Sexuality in Republican Rome: A Roman Conjugal Love Story*. – In: *The Sleep of Reason: Erotic Experience and Sexual Ethics in Ancient Greece and Rome*, Chicago, 2002 и пр.

както и в някои общи изследвания за правния статус на жените в Древен Рим⁴. Съчиненията, посветени на нейния правен статус, са много малко при това в тях е отразена дискусията доколко такъв статус въобще съществува⁵.

Но въпреки това терминът съществува самостоятелно в правните източници, което дава основание да се изследват отделните аспекти на правното положение на *mater familias* именно в това ѝ качество – като противостояща на *pater familias* и изграждаща заедно с него фамилната общност.

Това изследване съвсем не е предприето от някакви феминистки амбиции или стремеж към оригиналност. По-скоро то е провокирано от няколко дискусии в последните години за майчинството, за правата на майката и на заченатото и родено от нея дете, за брака и съпругеското съжителство като основа и среда за създаване и отглеждане на деца, за античните етични, философски и правни корени на съвременното семейство. И ако на статуса на *pater familias* и на доминираната от него *familia* да са посветени много трудове, един малък

⁴ Вж. например испанската антология от статии **Rodriguez Lopez**, Rosana, **Bravo Bosch**, Mª J. (eds.) *Mulier. Algunas historias e instituciones de Derecho Romano*. Madrid, 2015 и обширната библиография в нея, **La Femme**. Recueil de la Société Jean Bodin. Vol. XI. Bruxelles, 1959, както и някои други изследвания, сред които основно **Baccari**, Maria Pia. *Matrimonio e donna*. Vol. I. *Concetti ulpianei*. Torino, 2012; **Cantarella**, Eva. *L'ambiguo malanno. Condizione e immagine della donna nell'antichità greca e romana*. Milano, 2013; ID. *Pandora's Daughters: The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity*. Baltimore, 1987; **Pepper**, Leo. *Civis romana. Forme giuridiche e modelli sociali dell'appartenanza e dell'identità femminile in Roma antica*. Lecce, 2016; **Monaco**, Lucia. *Hereditas e mulieres. Riflessioni in tema di capacità successoria della donna in Roma antica*. Napoli, 2000; **Grubbs**, Judith Evans. *Women and the Law in the Roman Empire: A Sourcebook on Marriage, Divorce and Law in the Roman Empire*. Routledge, 2002, както и някои по-специфични проблеми в статиите на **Gaudemet**, Jean. *Le statut de la femme dans l'Empire romain*. – In: *Etudes de droit romain*, v. 3. *Vie familiale et vie sociale*. Napoli, 1979, p. 225–258; **Melillo**, Generoso. *La media iurisprudencia e le limitazioni alla legittimazione successoria delle donne*. – In: *Studi per Giovanni Nicosia*, Vol. V. Milano, 2007, p. 285–325; **Patrick**, Laurence. *La femme et son rang dans le Code Theodosien*. – In: *Société, économie, administration dans le Code Theodosien*, Lille, 2012, p. 491–501; **Pennacchio**, Carmen. *Normazione imperiale e patrimoni femminili*. – In: *Legal roots*, 3 (2014), p. 135–186; **Charles-Laforge**, Marie-Odile. *Patrimoines et héritages des femmes a Rome: l'exemple des princesses Antonines*. – In: *Arcana imperii*. V. 1. *Mélanges d'histoire économique, sociale et politique offert au professeur Yves Roman*. Paris, 2015, p. 233–271; **Pavon**, Pilar. *La mujer en la legislación de Adriano*. – In: *SDHI*, 82 (2016), p. 265–290 и др.

⁵ Вж. библиографията в **Wolodkiewicz**, Witold. *Intorno al significato della nozione di 'mater familias'*. – In: *Studi C. Sanfilippo*, vol. III, Milano, 1983, p. 735, n. 7. както и статиите на Carcaterra, Ava. *Mater familias* – In: *AG*, 123 (1940), p. 113 ss., **Wolodkiewicz**, Witold. *Mater familias*. – In: *Czasopismo prawnohistoryczne*, 16 (1964), p. 103 ss. и по-новите изследвания на **Fiori**, Roberto. *Mater familias*. – In: *BIDR*, p. 35–36 (1993–1994), p. 454–498; **Salazar Revuelta**, Maria. *Posición jurídica y papel social de la materfamilias a través del análisis de las diferentes acepciones del término en las fuentes romanas* – In: *RGDR* 20 (2013) на https://www.iustel.com/v2/revistas/detalle_revista.asp?id_noticia=413526 и цитираната там обща литература във връзка с правния статус на жените.

принос към определянето на мястото на *mater familias* в римското общество би могъл да даде отговор и на някои съвременни въпроси. Бих искала и да взема отношение по въпроса съществува ли правният статус на *mater familias* или това е просто название, което не е обвързано с определено правно положение, а има по-скоро социално и етично значение.

2. Терминът и понятието за *mater familias*

2.1. Постановка на въпроса

В римскоправните източници няма голям брой текстове, в които да се среща терминът *mater familias*⁶. В книга L, титул XVI на Дигестите, съдържащ пояснения за значението на думите (*De verborum significatione*), е поставен текст от коментара на Улпиан към преторския едикт, което обаче не може да се възприеме като обобщаващо непротиворечиво определение⁷. Самото понятие има разнородни значения и е въвеждано (сякаш инцидентно поради презумирана всеобща известност) в една казуистика, свързана с брачните отношения и правата и задълженията на съпругата. При това е трудно да се направи отграничение на употребата на този термин за означаване на определен статус, когато той е използван като синоним на *uxor*, *matrona*, *domina*, *mater*, а понякога и за статус на жената извън брака – като синоним или наред с термините *mater*, *mulier*, *femina*.

В съчиненията, посветени на тази тематика, често не се отчитат две обстоятелства. На първо място е развитието на статуса на жените в рамките

⁶ В речника на **Дыдынский**, Федор М. Латинско-русский словарь к источникам римского права. Варшава, 1896 на <https://lawbook.online/pravo-rimskoe/latinsko-russkiy-slovar-istochnikam-rimskogo.html> са посочени около двадесетина текста, в които е употребено това съчетание на съществително (*mater*) и прилагателно (*familias*), което формира един термин и което се явява като синоним на *uxor*, *matrona*, *domina*, *mulier*, *perona sub potestate/ sub manu*. На първо място терминът е използван като синоним на съпруга (*uxor*) в D. 1, 7. 44.; D. 23, 2. 41.1.; D. 25, 7. 1 pr.; CJ. 5, 3. 5; CJ. 9, 9. 18. В някои текстове той се явява синоним на *matrona*: D. 43, 20. 3.6.; D. 47, 10.15.15.; D. 50, 16.46.1.; CJ. 9, 9. 29. Статусът на *mater familias* в повечето случаи е обвързан с нейното подвластно положение в римската фамилия (*sub potestate mariti, sub manu mariti*) и аналогично (включително и в терминологичен план) на *filia familias*. Но има и няколко текста, в които *mater familias* е еквивалентно на *femina suae potestatis*: D. 1, 6. 4; D. 1, 7. 25 pr.; D. 24, 3. 34; D. 32. 41.7; D. 38, 17.1. 1 и др. Някои от тези текстове са разгледани и интерпретиарни по-долу.

⁷ Става въпрос за D. 50. 16. 46. 1., което ще бъде разгледано по-долу. Тук може само да се припомни, че въпреки големия брой текстове, които компилаторите на Дигестите са включили в двата последни титула на книга L на Дигестите – XVI. *De verborum significatione* и XVII. *De diversis regulis iuris antiqui*, въпреки наличието на съчинения на римската юриспруденция, озаглавени *Definitiones*, винаги се отчита невъзможността за даване на точно определение в частното право, защото то никога не може да се отнася по еднакъв начин за всички случаи.

на 14-вековната история на Древен Рим, съответно и на римското право. Повечето запазени текстове са на класическите юристи, но понятието съществува още от архаичната епоха, при това със смислово и правно по-ограничено съдържание.

Наред с това при всяко изследване несъзнателно се прилагат съвременните понятия и стереотипи за майката, търси се и точен превод на термина *mater familias* и интерпретация само в дадена насока, но в някои случаи това ни отдалечава от римската действителност⁸.

Самият термин се явява съчетание от две лексеми: съществително (*mater*) и прилагателно (*familias*) и се използва било като две, било като една дума. Трудно може да се определи коя от тях е по-значимата – жената в качеството си на майка или като член на патриархалната фамилия. По тази причина обикновено се разглежда смисълът и на двата термина в римскоправните източници, за да се продължи с терминологията конкретно за *mater familias*.

2.2. Лексемата *mater* се предполага, че произхожда от детското обръщение към майката и назоваването на майчината гръд (*amma*, *μᾶμα*) и наставката *-ter*⁹. В етимологичните речници се подчертава, че произходът ѝ е аналогичен на този за *pater* и има своя еквивалент на гръцки (*μήτηρ*)¹⁰.

Като термин *mater* се използва не само за майка в биологичен и социален смисъл, която е създавала, откърмила и отглежда децата си¹¹, но и за съпруга в законен брак (като синоним на *uxor*), стопанка на дома (*domina*), достопочтена жена (*matrona*), жена, която е обвързана с майчинство и съответните чувства на грижовност, отдаденост, нежност, милост и състрадание и пр., а също и за най-възрастната жена, която е начело на религиозни колегии¹². Особено място в литературата и надписите, но и с определено политическо съдържа-

⁸ Вж. в този смисъл **Salazar Revuelta**, Op. cit. , p. 2.

⁹ Вж. **De Vaan**, Michiel. Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages. Leiden – Boston, 2008, p. 367.

¹⁰ **Ernout**, Alfred, Antoine **Meillet**. Dictionnaire Etymologique De La Langue Latine. Paris, 2001, p. 389.

¹¹ В същия смисъл лексемата се използва, предимно в неюридическата литература и в надписите, и за дойка, но в латинския език има и специална лексема – *nutrix*.

¹² Вж. Oxford Latin Dictionary, Oxford, 1968, p. 1082 **Gaffiot**, Felix. Dictionnaire Latin-Français. Paris 1934, 2^e ed. 2016, p.833.

ние придобива званието *Mater Patriae* (Майка на Отечеството)¹³ в паралел с *Pater Patriae* (Баща на Отечеството), както наричат Ливия и Август¹⁴.

Терминът има полисемантично значение – освен за хората така се означават и женски животни във фертилна възраст¹⁵, растения, които дават плодове или филизи за нови растения¹⁶. В по-широк и преносен смисъл така се означава родина, метрополия¹⁷, а също и създател, основа, източник (не непременно в женски род)¹⁸.

Особено място има терминът във връзка с различни богини – Юнона, Флора, Веста, Сибела¹⁹. Използват се термините *Mater deum*, *Mater idaea*,²⁰ *Magna Mater*²¹, *Mater Matuta*²² и пр. Има и специален празник – *Matronalia*, празнуван

¹³ Tac., Ann., 1.14. *...alii matrem patriae appellandam (Augustam) censebant*; CIL 13.6531 *Iuliae Avgvstae ...mater patriae*. За първи път така се назовава съпругата на Август Ливия Августа – вж. **Hemelrijk**, Emily A. *Octavian and the introduction of public statues for women in Rome*. – In: *Athenaeum*, 93 (2005), p. 309–317; **Barrett**, Anthony A. *Livia: first lady of imperial Rome*. New Haven, 2002.

¹⁴ Според **Stevenson** титлата за първи път е присвоена от Цицерон след потушаването на заговора на Катилина, но също и от Юлий Цезар след края на Гражданските войни – вж. **Stevenson**, Tom R. *Acceptance of the Title Pater Patriae in 2 BC*. – In: *Antichthon*, 43 (2009), p. 97–108; Вж. и идеята за родството и закрилата, както и за аналогията между родина и фамилия в **Schniebs**, Alicia. *Del Divi Filius al Pater Patriae. La paternalizacion del poder en tres textos latinos*. – In: *Phaos* 2 (2002), p. 139 – 166, а по-общо в **Severy**, Beth. *Augustus and the family at the birth of the Roman Empire*. New York, London, Routledge, 2003.

¹⁵ Varro, R. R., p. 2. 4; Virg., *Georg.*, 3. p. 398

¹⁶ Virg., *Georg.*, p. 2, 23; Plin., H.N., 12, p. 23

¹⁷ Virg., *En.* 10; Flor., *Epitome de Gestis Romanorum*. 3.18. 5

¹⁸ Cic., *De leg.* 1,47; 1.58. Вж. OXFORD LATIN DICTIONARY, cit., p. 1082 ss.; **Дворецкий**, Иосиф. *Латинско-русский словарь*. Москва 1980 – в електронен вариант на <http://linguaeterna.com/vocabula/show.php?n=27228>

¹⁹ Вж. *Vesta Mater-Virg.*, *Georg.*, 1, 498, *Magna Mater-Cic.*, *Sest.* 56; *Cybela* – *Virg.*, *Georg.*, 4, 64.

²⁰ **Mastrocinque**, Attilio. *Bona dea and the cults of roman women*. Stuttgart, 2014; **Boeels-Janssen**, N. *Bona dea dévoilée*. – In: *REL*, 92(2014), p. 35–54.

²¹ Трите термина обикновено се използват на латински във връзка с фригийската богиня Сибела, (Кибела). *Magna Mater* (букв. Великата Майка) е названието и на египетската богиня Изид, на древногръцката богиня Рея или на Мая (една от Плеадите и майка на Хермес). Всички култове са посветени на майката като символ на живота, в по-общ план на семейството и възпроизводството на рода, на майчинството като задължение, призвание, грижа за поколението, на достойнството на омъжената жена – пазителка на домашното огнище, на рода и на благополучието и развитието. Вж. сборника **Mastrocinque**, Attilio, **Giuffrè Scibona**, Concetta. (ed.). *Mélanges Guilia Sfamemi Gasparro. Demeter, Isis, Vesta and Cybele*. Stuttgart, 2012.

²² *Mater Matuta* е древноиталийска богиня на зората и на възраждането на живота, като в дясната си ръка държи нар като символ на плодородието и общността на хората и всички живи същества, а в лявата – гълъб като символ на спокойствието и мира. Вж. най-общо на сайта *Impervm Romanvm* – <https://www.romanoimperio.com/2019/07/culto-delle-dee-matres>.

на 1 март в чест на богинята Юнона, чийто храм се е намирал на Есквилинския хълм, и в общ план посветен на майките, децата и новия живот²³. Преди реформите на римския календар това е датата, от която започва римската Нова година. Затова и празникът се свързва с новото начало, плодородието, пролетта, възхода и светлината, с идеята, че Великата майка – Юнона, както и обикновените жени-майки, са в основата на просперитета на римския народ²⁴.

Акцентът на почитането на тези богини е върху майчинството – било на самите тях като майки, било като закрилници на майките, включително по време на бременността и раждането. Може да се открие значителна приемственост от гръцката и източната митологии, в които майчинството се възхвалява като основна добродетел както на боговете, така и на хората, а майчината грижа за децата е част от естественото предназначение на жените и основание за тяхната закрила, макар и изразявана по различен начин у различните древни народи. Но тези богини в по-общ план покровителстват плодородието и живота, изобилието и благодатта, разумното развитие и просперитета, които се пренасят в по-конкретен план върху майките и майчинството.

Понятието за майка има две измерения – биологично и социално. В повечето запазени съчинения от Античността, както от гръцки, така и от римски автори – основно мъже, жената е възпитавана и обучавана да бъде майка, при това съобразно даден социален модел. Тя трябва да създава деца – по възможност предимно момчета, за да продължават рода и да са полезни на обществото и държавата. Всичко това оказва влияние върху психиката и поведението на жените от най-ранна възраст. Във философски, медицински, художествени, правни текстове, в надписи, изображения, митични разкази, религиозни церемонии²⁵ – всичко е насочено към това тя да осъзнае собствената си биологична природа, от която произтича нейната обществена мисия, и да я възприема не

html , както и по-подробно в **Mantzilas**, Dimitrios. *Mater Matuta: An Overview of her Cult* – In: *Myrema. Mythology-Religion-Magic. 30 Articles and Essays*, Ioannina, 2018, p. 487–540.

²³ Предполага се, че именно на тази дата е бил осветен храмът. Другата хипотеза е, че на тази дата е бил сключен мирът между латините и сабините, като за разрешаването на конфликта значителна роля имат сабинянките, които стават съпруги и майки във фамилиите на латините..

²⁴ Юнона (Juno) е богиня на брака, съпружеската любов, покровителка на омъжените жени, помагачка на бременните и родилките, затова и често е представяна като майка-кърмилница. Самата тя е съпруга на Юпитер и майка на Марс и Вулкан. По-късно тя поема функциите на закрилницата-майка на целия римски народ и на държавата. Вж. *CULTO DI GIUNONE* на сайта *Impervm Romanvm* – <https://www.romanoimpero.com/2009/10/culto-di-giunone.html>

²⁵ Вж. например **Cenerini**, Francesca. *La rappresentazione della maternità : alcuni confronti fra carmina e imagines su pietra nella Regio VIII.* – In: *Ostraka*, 19 (2010), p. 117–125 на <https://www.torrossa.com/it/resources/an/2510821>; **Morelli**, Anna L. *Madri di uomini e di dei. La rappresentazione della maternità attraverso la documentazione numismatica di epoca romana.* Bologna, 2009.

само с оглед на общественото, но и на личното си съществуване и благополучие. Използват се два основни инструменти за внедряването на тази позиция – самоопределянето на жената, която не може да съществува освен като майка, и полезността на майчинството за нейното здраве.

Въз основа на биологичната природа в социален план понятието *mater* включва както отдадеността на жената на нейната биологична функция, така и на полезността ѝ за цялата общност – фамилия, род, народ. На нея е поверена грижата за поколението и за развитието и нарастването на *civitas*. По тази причина тя е почитана и закриляна, като постепенно в хода на развитието на римското право и отразявайки една социална, икономическа и политическа действителност, ѝ се отдават определени привилегии и се променя нейният статус.

В правните текстове много често терминът „*mater*“ се използва за омъжената жена²⁶, но не са малко и текстовете, в които става въпрос именно за жената, родила дете и само с оглед на факта на майчинството се прилагат определени норми. В тази връзка е основната уредба на произхода на детето според статуса на майката и известният и в съвременното право принцип „*Mater semper certa est*“:

D. 2.4.5 (Paulus libro quarto ad edictum) quia semper certa est, etiam si vulgo conceperit; pater vero is est, quem nuptiae demonstrant. Тя (майката) е винаги известна, дори и детето да е заченато извънбрачно²⁷, а бащата всъщност е този, когото бракът посочва.

Конкретният текст, в който той е включен обаче не е свързан с материята за статуса на лицата или брака, а е в книга II, титул IV, посветен на призоваването пред съд (*in ius vocatio*). Поставен в контекста на предходния фрагмент на Улпиан, той пояснява, че майката, независимо дали детето е родено в законен брак или извънбрачно, не може да бъде призовавана от него на съд без изрично разрешение на претора. Почитта, дължаща се по еднакъв начин и на двамата родители и възходящите, е създадена въз основа на обичаите на предците (*mos maiorum*) и религията и намира отражение и в много други правни текстове по един специфичен начин.

По отношение на майката се изразява сигурност поради факта на раждането, като в случая освен биологичната връзка нищо друго не е от значение. Ако този принцип не съществува, детето, родено извън брака, би останало без установен произход и статус, което е недопустимо. В този смисъл е и стано-

²⁶ Вж. напр. D. 1, 7. 44.; D. 23, 2. 41.1.; D. 25, 7. 1 pr.

²⁷ Терминологията в правните източници за извънбрачно дете според буквална интерпретация на някои автори означава „дете, заченато в тълпата, сред простолюдието“, като по-точно е по-широкото значение на „обикновено, обичайно заченато“, т.е. извън брака (с оглед на често използвания израз *in vulgo*). При това не се отдава никакъв негативен оттенък на тази терминология, нито осъдително отношение спрямо майката.

вището на Целз, но поставено вече на съответното място – титул V на книга I на Дигестите относно статуса на лицата (*De statu hominum*) и критериите за определянето му:

D. 1.5.19 (Celsus libro 29 digestorum) Когато са заченати в законен брак, децата следват статуса на бащата, а заченатите извънбрачно следват статуса на майката.
Cum legitimae nuptiae factae sint, patrem liberi sequuntur: volgo quaesitus matrem sequitur.

В текста на Целз прави впечатление, че са употребени термините *mater* и *pater*, но те са на различно ниво. Ако по отношение на майката става въпрос за признатата от естественото право генетична връзка, то по отношение на бащата очевидно се има предвид правният му статус на *pater familias* и правната връзка на детето с фамилията, която той ръководи, както и брачната връзка с майката, родила това дете.

Терминът и понятието за *mater* трябва винаги да се разглеждат в конкретния контекст, но не само с оглед на дадения казус, а и спрямо авторството на текста и епохата, към която се отнася даденият правен коментар или описание в неюридическата литература. От значение е дали става въпрос за фамилни отношения, за произход, наследяване или участие в стопанския живот, какъв е статусът на жената, назовавана като майка и защо е употребен този термин, а не някой друг. Много често в текстовете като синоними се използват, дори и едновременно, *mater*, *materfamilias*, *uxor*, *milier*, *matrona*. Следователно не само акцентът на майчинството е от значение, но и цялостната обстановка, в която е поставена римската жена и майка, за да се определи нейният статус.

2.3. Терминът *mater familias* (или *mater familiae*) е образуван, като към лексемата *mater* е добавена генетивната форма на лексемата *familia*. Повечето автори отбелязват лексикалния паралелизъм на двете понятия *pater familias* и *mater familias*, но приемат, че граматическата симетрия не отразява социална и правна равнопоставеност, основана на пола²⁸. По-важното в случая е акцентът на връзката с фамилната общност, т.е. позицията на съпруга и майка, чийто живот е предопределен и протича в рамките на голямото патриархално семейство. В този аспект може да се направи съпоставка със статуса на *pater familias* от една страна, и с другите подвластни (*fili*, *filiae familias*) като *alieni iuris*.

Понятието за *mater familias* се развива паралелно и обвързано с това за *pater familias*. Те се интерпретират в такава релация и като биологическа и социална функция, и като правна уредба. Макар че не може да има сравнения с неограничената и всеобхватна власт на *pater familias* и дори аналогия с нея, позицията на *mater familias* и нейният статус ѝ гарантират известна авто-

²⁸ Вж. **Salazar Revuelta**, Maria. Op. cit., p. 2 ss.; **Saller**. Op. cit., p. 193 s., 196 s.

номия, постигната постепенно в хода на еволюцията на римското общество, съответно и на правото.

Лингвистични, антропологични, социологични изследвания в исторически контекст обосновават тази социална симетрия, като на моменти се поставя въпрос коя позиция е доминираща – на бащата, който предпоставя, или на майката, която реално създава и реализира прокреативната функция²⁹. Според някои автори в латинския език нито *pater*, нито *mater* означават биологичните родители, а са свързани по-скоро с определена социална позиция, престиж и достойнство, както и разпределение на конкретните функции по съществуването и управлението на фамилията. Подобна симетрия в божествения свят се открива у Юпитер и Юнона, конструирани като римски божества в такъв план още в републиканската епоха³⁰.

Може би на това ниво в римското правосъзнание, а съответно и в правото се установяват две равноположени позиции, но не една спрямо друга, а за две отделни социални общности. Така както *pater familias* заема определено място сред мъжете и участва в поверените им социални функции, така и *mater familias* има съответното място в обществото на жените.

В този смисъл понятието за *mater familias*, така, както го представя Улпиан в D. 50.16.46.1, разгледан по-долу, не изисква непременно биологично майчинство, а по-скоро социална позиция, аналогична на майчинството – на закрила, на плодородие, на грижа и отдаденост, каквито се откриват в култа на *Vona Dea*³¹. Това разбиране, съответно през призмата на социалното и политическото развитие през Принципата, и под влияние на християнството през Домината, дава възможност понятието за *mater familias* да се отдалечи както от физическото майчинство, така и от майчинството въобще, както се вижда от текста на Улпиан.

По принцип понятието за *pater familias* е централно в римското право, доколкото той се явява ръководител на фамилната общност, притежател на имуществото и представител на подвластните ѝ членове в обществото, той има икономическа самостоятелност, участва в публичните изяви и в политическия живот. Той е *persona optimo iure* както в обществото, така и вътре във фамилията, доколкото има дори дисциплинарна власт по отношение на подвластните. Неговият статус е ясно определен в:

²⁹ Вж. някои аспекти на това взаимоотношение в **Benveniste**, Emile. *Il vocabolario delle istituzioni indoeuropee*. (trad. it.), Torino, 1976 (2 ed. 1969), p. 161 ss.

³⁰ Вж. подробния анализ у **Fiori**, Op. cit., p. 473 ss

³¹ Не е случайно и нейното празнуване в дома на консула, в който начело на церемонията е поставена неговата съпруга или майка– *mater familias*. Вж. изводите и аргументацията в **Fiori**, Op. cit., p. 475.

D.50.16.195.2. (Ulpianus libro 46 ad edictum)... Pater autem familias appellatur, qui in domo dominium habet, recteque hoc nomine appellatur, quamvis filium non habeat: non enim solam personam eius, sed et ius demonstramus: denique et pupillum patrem familias appellamus.

Pater familias се нарича този, който притежава властта в семейството и това е правилното название, дори ако той няма син, защото ние така означаваме не самата личност, но и правното положение.

Mater familias определено няма такава позиция и това произтича както от традиционното за всички антични общества разделение според пола, така и от структурата на римската фамилия и римското общество³².

Терминът mater familias се използва в по-ограничен брой текстове, поради което в по-старата романистика се приема, че понятието за mater familias е свързано с една почетна позиция в римското общество и без определена правна стойност³³. Основният аргумент за това обикновено се търси в становището на Улпиан в D. 50. 16. 46. 1., който приема, че става въпрос за назоваване на жена, независимо от нейния статус, която води добродетелен живот в съответствие с boni mores.

Този текст обаче има доста противоречива интерпретация, която ще разгледам по-долу. Всъщност текстовете, в които е спомената mater familias съвсем не са малко³⁴. В малкото по-новите изследвания, посветени специално на тази тема, се прави анализ на повечето текстове с правен характер, както и надписи и сведения от художествената, историческата и философската литература и постепенно се преодолява тази констатация³⁵.

В римската юриспруденция, макар да липсва изрично определяне на статуса на mater familias, то тя съвсем не е инцидентно споменавана. Да се отрича съществуването на специфична уредба относно нейния статус означава да

³² **Thomas**, Yan. La división de los sexos en Derecho romano. – In : **Duby**, Georges, в **Perrot**, Michelle, Historia de las mujeres. 1. La Antigüedad, Taurusminor, Madrid, 2000, p. 190–205.

³³ Вж. в този смисъл **Bonfante**, Pietro. Corso di diritto romano. T. I. Diritto di famiglia. Roma, 1925, p. 9: „mateifamilias è titolo meramente onorifico che in epoca storica non ha valore giuridico“ Срв. и **Perozzi**, Silvio. Istituzioni di diritto romano. T. I, Milano, 1947, p. 327; **Kaser**, Max. Das römische Privatrecht. München, 1955, p. 57, цитирани от **Fiori**. Op. cit., p. 455, n.1.

³⁴ Вж. D. 1. 7. 44.; D. 23. 2. 41.1.; D. 25. 7. 1 pr.; CJ. 5. 3. 5; CJ. 9. 9. 18 ; D. 1. 6. 4; D. 1. 7. 25 pr.; D. 24. 3. 34; D. 32. 41.7; D. 38. 17.1. 1 и др.. Срв и D. 3.1.1.5; D. 5.1.12.2; D. 16.1.1.1; D. 16.1.2.1–3; D. 22.6.9 pr.; D. 26.1.18; D. 27.10.9; D. 48.16.1.10; D. 49.14.18 pr.; D. 50.4.3.3; D. 50.17.2; IJ. 2.8 pr.; CJ. 5.3.20.1; CJ. 5.4.23 pr.; CJ. 5.35.1; CJ. 7.39.3; CJ. 8.17.12; CJ. 9.8.5.3; IGai.1144 ; IGai. 1.190.

³⁵ Вж. бел. 5 и по-специално студиите на **FIORI**. Op. cit., p. 456 ss.; **Salazar Revuelta**. Op. cit., p.3 ss. и статията на **Wolodkiewicz**, Witold. Mater familias. – In: Czasopismo prawnohistoryczne, 16 (1964), p. 103 ss.

се отрича такава и за подвластните дъщери и синове, внуци и внучки. В много други текстове, особено в Дигестите, трябва да се направи интерпретация дали става въпрос само за *mater* в смисъл на биологична майка, или на *mater familias*, дали това назоваване е по време на съществуващ брак или дори и по отношение на вдовица или неомъжена жена, която е *sui iuris*. Всичко зависи от конкретния казус и неговото систематично място както в съчиненията на съответния класически юрист, така и отредената му позиция в съответен титул на Дигестите, Институциите или кодексите на Теодосий и Юстиниан.

Може да се обобщи, че казуистиката, в която е употребено това понятие, е в четири основни аспекта:

- *mater familias* като съпруга;
- *mater familias* подвластна;
- *mater familias* неподвластна;
- *mater familias* като достопочтена жена (матрона).

Като изключим т.нар. определение в D. 50. 16. 46. 1, във всички други текстове е налице употреба, която насочва към утвърдено и ясно понятие, което не поражда колебания или противоречиво тълкуване, тъй като то е поставено винаги в дадена конкретна правна ситуация и подлежи на тълкуване в някой от посочените аспекти. Дори тогава, когато става въпрос за изследване доколко една жена има статус на *mater familias* във връзка с последиците в личен и имуществен план, които произтичат от него, то очевидно параметрите на този статус са очертани и римската юриспруденция не полемизира по тях.

2.4. Определението на Улпиан за *mater familias*

В рамките на това първоначално поставяне на темата да погледнем все пак на първо място текста на Улпиан, който се счита, че е редактиран по специфичния за определенията на римските юристи начин. Но той не е включен в негово съчинение, наречено *Definitiones*, а в коментара му към перторския едикт, което поставя въпрос и за конкретния контекст, в който е поставено:

D. 50.16.46.1 (Ulpianus libro 59 ad edictum) "Matrem familias" accipere debemus eam, quae non inhoneste vixit: matrem enim familias a ceteris feminis mores discernunt atque separant. Proinde nihil intererit, nupta sit an vidua, ingenua sit an libertina: nam neque nuptiae neque natales faciunt matrem familias, sed boni mores.

За *mater familias* се считат тези, които водят благопристоен живот: защото *mater familias* се разграничава и отличава от другите жени по своя морал. И няма значение дали е омъжена или вдовица, свободнородена или освобожденка: защото не бракът и не раждането на деца я правят *mater familias*, а добрите нрави.

Всъщност Улпиан изрично подчертава, че това назоваване на жената не се влияе от личния ѝ статус – *status libertatis* и *status familiae*. Пропуснат е

status civitatis, вероятно защото по отношение на peregrini не може да се използват римските понятия за mater и familia, аналогични, но и различаващи се от тези по ius gentium и тяхното локално право.

Наред с това положението на mater familias според юриста не е обвързано въобще и с две други обстоятелства: наличието на брак и раждането на дете. С това понятието окончателно е откъснато от факта на майчинството и на брачното съжителство, които традиционно определят статуса на mater familias в предходната епоха. Следователно Улпиан изцяло представя едно друго, реформирано понятие, в което акцентът е върху поведението, а не върху реалното правно положение на жената.

Налице е твърдение, в което могат да се потърсят следите на една еволюция на статуса на жените в Рим. Докато в републиканския период mater familias е само римска гражданка, която е омъжена и има деца, то по-късно е налице пълното отрицание на този модел, като понятието се използва и за вдовици (вероятно и за неомъжени или разведени, т.е. за всички жени, които нямат брак към даден момент). С приравняването на libertini на ingenui с Августовото брачно законодателство и допускането на бракове между тях (с резерва само за представителите на сенаторското съсловие), както и с придаването на римско гражданство на всички жители на Империята през 212 г. сл. Хр. очевидно такива разграничения също нямат значение в началото на III в., когато Улпиан пише своя коментар към преторския едикт. Това от своя страна води до някои (макар и само загатнати) предположения за интерполации в текста, тъй като подобно схващане е напълно обяснимо и в синхрон със статуса на жените по-скоро в Юстиниановата епоха, отколкото в началото на III в..

Текстът обаче съществено контрастира с други становища както на Улпиан, така и на други класически юристи, в които mater familias е обвързана или с брак и статус на подвластна, или е sui iuris, разведена или вдовица и от това произтичат различни правни последици. По-долу ще разгледаме и свидетелствата от художествената литература, които също насочват към определен статус, а не към почетна социална позиция. Очевидно Улпиан поставя акцент на една еволюция на статуса на жената, но трудно може да се определи в какъв контекст той изразява предпочитание към нейното поведение, а не към реалната ѝ позиция в обществото и правното ѝ скрепяване.

2.5. Mater familias u matrona

Така поставено, определението сякаш се доближава до понятието за матрона, което е изградено основно във връзка с определено поведение и почетно отношение с ясен традиционен и етичен аспект. Самият термин matrona е аналогичен на patronus, както се назовава господарят, освободил роб, но също и римският гражданин от аристократичната прослойка, който осигурява про-

текция на чужденци, плебеи и клиенти и подобно на *pateri* се грижи за техните интереси, а те от своя страна му дължат почест и уважение³⁶.

В повечето запазени текстове в Дигестите и Юстиниановия кодекс³⁷ терминът *matrona* е употребен заедно с прилагателни, насочващи към почтеното и благопристойно поведение, както и особено достойнство и непорочност, означавани като *honestas*, *dignitas* и *pudor matronalis*. Споменават се както носеното достойно име на матрона (*matronalis nomen*)³⁸, с подходящо благопристойно облекло (*in matronali habitu, matrona stolata*)³⁹ и пр. В този смисъл самият Улпиан в коментар относно преторските правила за установяване на съществуваща или мнима бременност (D. 25.4. De inspiciendo ventre custodiendoque partu) споменава:

D. 25. 4. 1. 6 (Ulpianus libro 24 ad edictum) Item praetor domum **honestae matronae** eligere debet, in qua mulier veniat, ut possit inspicere.

Преторът трябва да избере дома на почтена жена, в която да отиде жената и там да бъде посетена (от акушерки), които да засвидетелстват дали е бременна.

Понятието за матрона е значително устойчиво в този си етично – правен смисъл и в императорските конституции. Така в една конституция на император Константин от 312 г. с указания до управителите на провинции се съдържа рескрипт до Съвета на Провинция Африка (*Concilium provinciae Africae*), в който изрично се подчертава закрилата на матроните с оглед опазване на тяхната благопристойност:

³⁶ Вж. **Ernout**, Meillet. Op. cit., p. 389 in fine. Вж. по темата най-общо **Cosentini**, C. Patrono. – In : NDI, t. XII, Torino, 1965, p. 706–707, както и **Masi Doria**, Carla. Civitas operae obsequium: tre studi sulla condizione giuridica dei liberti. Napoli, 1993; **Cosentini**, C. Patrono. – In: NDI, t. XII, Torino, 1965, p. 706–707.

³⁷ Вж. напр. D. 25. 4. 1.6.; D. 47. 10. 1.2.; D. 48. 5.13 pr.; D. 47. 10.15.15.; CJ. 2.12.21 и пр.

³⁸ D. 47, 10. 1. 2 (Ulpianus libro 56 ad edictum) Omnemque iniuriam aut in corpus inferri aut ad dignitatem aut ad infamiam pertinere: in corpus fit, cum quis pulsatur: **ad dignitatem, cum comes matronae abducitur: ad infamiam, cum pudicitia adtemptatur.**

³⁹ D. 47.10.15 (Ulpianus libro 77 ad edictum) 15. Si quis virgines appellasset, si tamen ancillari veste vestitas, minus peccare videtur: multo minus, si meretricia veste feminae, non matrum familiarum vestitae fuissent entiarum si igitur **non matronali habitu** femina fuerit et quis eam appellavit vel ei comitem abduxit, iniuriarum tenetur. Вж. и **Berger**, Adolf. Encyclopedic Dictionary of Roman Law. Philadelphia, 1953, p. 579.

CJ. 2. 12. 21. Maritus citra mandatum in rebus uxoris cum sollemni satisfactione et alia observatione intercedendi habeat liberam facultatem, ne feminae persequendae litis obtentu in contumeliam **matronalis pudoris** irreverentur inruant nec conventibus virorum vel iudiciis interesse cogantur.

Император Константин. Съпругът има пълното право да поеме управлението на делата на съпругата си без никакъв мандат, като той дава солелелни гаранции или спазва другите изисквания за поръчителство, за да могат жените да не се втурват във водене на дела, оскърбителни за тяхната благопристойност на матрони и да бъдат принудени да се явяват на събирания на мъжете или в съда⁴⁰.

По-различно е тълкуването на термина у граматичите. Авъл Гелий в книга XVIII на Атически нощи споменава дискусия за разликата между *matrona* и *materfamilias*. Той цитира определението на граматика Елий Мелис (*Aelius Melissus*), според който

Aul. Gell. , N.A., XVIII. 6 . 4. ... Ex eo libro verba haec sunt: " 'Matrona' est, quae semel peperit, quae saepius, 'materfamilias'; sicuti sus, quae semel peperit, 'porcetra', quae saepius, 'scrofa'."...

... В неговата книга думите са следните: „ Матрона е жената, която е родила само веднъж, а *materfamilias* е тази, която е имала няколко деца; тъй както свинята, родила само веднъж, се нарича *porcetra*, а тази, която е родила няколко пъти– *scrofa*“...

За римляните подобно сравнение не изглежда необичайно, грубо и обидно, както би се възприело в наши дни, но Гелий го счита за лекомислено и погрешно⁴¹, тъй като няма никакви основания и сведения у други автори и опитни граматичи за това. Според него по-скоро матрона се нарича жената, която е омъжена и бракът ѝ продължава да съществува (т.е. не е разведена или вдовица), защото този термин произлиза и е свързан с майчинството – реализирано или бъдещо и очаквано:

⁴⁰ Вж. по въпроса за призоваването на матроните пред съд в статията на **Cascione, C.** *Matrone «vocatae in ius» tra antico e tardoantico.* – In: *Index 40* (2012), p. 238–243 на <https://unina.academia.edu/CosimoCascione>

⁴¹ Той отбелязва, че макар и този автор, който му е съвременник, през II в. сл. Хр. да се е считал за един от видните граматичи и да е създал многобройни съчинения, има повече литературен и софистичен уклон, отколкото талант и ерудиция и твърде претенциозно е озаглавил своето произведение, от което е взет цитата, „За свойствата/ собствеността на езика“ (*de loquendi proprietate*), която при публикуването ѝ е наречена „Рог на изобилието. Вж. *Aul. Gell. XVIII. 6. Quod Aelius Melissus in libro, cui titulum fecit de loquendi proprietate, quem, cum ederet, cornum esse Copiae dicebat, rem scripsit neque dictu neque auditu dignam, cum differre "matronam" et "matrem familias" existimavit differentia longe vanissima...*

Ibid., 8... matronam dictam esse proprie, quae in matrimonium cum viro convenisset, quoad in eo matrimonio maneret, etiamsi liberi nondum nati forent, dictamque ita esse a matris nomine, non adepto iam, sed cum spe et omine mox adipiscendi,

... всъщност матрони се наричат жените, които се намират в брак със съпруга си и докато (този) брак съществува, дори и още да нямат деца, защото тази дума (матрона) произлиза от mater (майка) и дори да не е станала още, има надежда и в скоро време да се сдобие с деца.

В цитирания текст очевидно акцентът и при двете понятия е поставен върху майчинството и броя на децата. Като краен резултат от еволюцията на понятията е определението на Изидор Севилски⁴², който счита, че матрона в същински смисъл е жена, която има деца, докато mater familias е жена, която с ритуално – тържествен правен акт е преминала във фамилията на съпруга си, т.е. тя става подвластна на съпруга си или на неговия pater familias (matrimonium cum manu):

Isid., Etym. 9.7.13. Matrona est quae iam nupsit, et dicta matrona, quasi mater nati, vel quia iam mater fieri potest, unde et matrimonium dictum. Distinguitur autem inter matronam et matrem, et matrem et matremfamilias. Nam matronae, quia iam in matrimonium convenerunt: matres, quia genuerunt: matresfamilias, quia per quandam iuris sollemnitatem in familiam mariti transierunt.

Матрона е жена, която вече е омъжена, и тя се нарича matrona, сякаш е майка на родено дете (mater nati) или защото вече може да стане майка (mater), и поради това и бракът се нарича така (matrimonium). Но има разлика между матрона и майка и между майка и mater familias. Матрона е тази, която е сключила брак, майка е тази, която е създала деца, mater familias е тази, която чрез тържествени действия съгласно правото е преминала във фамилията на съпруга си.

⁴² Isid., Etym. 9,7,13. Matrona est quae iam nupsit, et dicta matrona, **quasi mater nati, vel quia iam mater fieri potest, unde et matrimonium dictum.** Distinguitur autem inter matronam et matrem, et matrem et matremfamilias. Nam matronae, quia iam in matrimonium convenerunt: matres, quia genuerunt: matresfamilias, quia per quandam iuris sollemnitatem in familiam mariti transierunt. Той прави подобна разлика и между мъж и съпруг пак в книга IX, глава VII, озаглавена DE CONIVGIIS: 1. Vir sexum significat, non coniugium, nisi adieceris vir eius. 2 Maritus vero etiam sine adiectione coniugem sonat... (Думата „vir“ означава пол на мъж, а не брачен статус, макар и да се казва понякога „нейният мъж“.2. Но съпруг (maritus) без каквито и да е допълнителни термини означава мъж, който е женен). Интересното в случая е, че на maritus като термин за съпруг би следвало да противостои съответният термин за съпруга – uxor, но явно и Изидор Севилски възприема mater familias като синоним на uxor.

В повечето текстове в Дигестите и в кодекса обаче се открива идентитет между понятието за *matrona* и *mater familias*, като с оглед на конкретната казуистика се акцентира на съществуването на *iustum matrimonium*, в някои случаи и *cum manu*, но също и *sine manu*. Може обаче само да се предполага защо е било нужно такова акцентирание на морала и благоприличието на *mater familias* и защо е използван този термин за жена дори и без брак, вместо термина *matrona* от Улпиан в цитираното определение, което се явява единствено в този смисъл в източниците. Едва ли прецизен юрист като него е имал предвид извън конкретна ситуация да определя правен статус чрез обичайните норми и традиционните етични предписания, означавани като *boni mores*.

3. *Mater familias* и *matrimonium*

3.1. *Майчинството и бракът*

Както е видно от самия термин, така и от правните текстове, в които той е употребен, е налице тясна обвързаност на статуса на *mater familias* с брака.

На първо място се изтъква един етимологичен аргумент. Терминът за брак – *matrimonium*, е пряко свързан и произведен от *mater*⁴³. Майката е основният член на фамилията, в която заедно с *pater familias* обичайно, религиозно и правно чрез брака двамата създават фамилната общност⁴⁴. Тя се явява като пазителка на брака, създава децата като продължители на рода, макар и да няма реална и призната от правото власт над тях. В условията на патриархалното семейство *pater familias* има ръководната социална и правна позиция, той е притежател на фамилното имущество и това е отразено в съответния термин – *patrimonium*, лексикално също симетричен на *matrimonium*.

Може да се приеме, че по-скоро става въпрос за разграничаване и противопоставяне, така както е в терминологичен и в субстанциален план между термина за брак и легално майчинство (*matrimonium*, *matrimonia*) и термина за определяне на имуществото, образуван по същия лексикален модел –

⁴³ Вж. **Ernout, Meillet**. *Op. cit.*, p. 389.

⁴⁴ Вж. по-специално **Della Luna**, M. *Antiquitus libera matrimonia esse placuit. Profili evolutivi del matrimonio nel diritto romano e nel diritto moderno*. – In: *A&R*, 32 (1987), p. 126–136. Срв. и **Allende Correa**, Maria E. *La mujer romana en la obra de Tito Livio. El exemplum y el ideal femenino en la Antigua Roma*. – In: *Historias del Orbis Terrarum*, 18 (2017), p. 53–82–file:///C:/Users/Malina/Downloads/Dialnet-LaMujerRomanaEnLaObraDeTitoLivio-6120179.pdf. Вж. най-общо за архаичния период в коментара на Закона на Дванадесетте таблици статията на **McGinn**, Thomas A. J. *La familia e i poteri del pater*. – In: *XII tabulae. Testo e commento*, T I, Napoli, 2018, p. 189–229; **Cascione**, Cosimo. *Antichi modelli familiari e prassi corrente in età protoimperiale*. – In: *Ubi tu Gaius. Modelli familiari, pratiche sociali e diritti delle persone nell'età del Principato. Relazioni del Convegno internazionale di Diritto Romano*, Copanello 4–7 giugno 2008, Milano 2014, p. 23–94 и цитираната там литература.

patrimonium⁴⁵. Концептуално ако на майката е поверен домът, неговото стопанисване и грижата за децата, то бащата получава, създава, пази и разполага с фамилното имущество. Вероятно по същата причина няма прилагателно *matrius* по модела на *patrius*, тъй като в архаичната епоха, когато се е създавала тази терминология, жените нямат право да се разпореждат с имуществото, да съставят завещания, да участват в публични дейности и пр. Прилагателните *maternus* и *maternalis* означават произход на нещо от майката или свойство, качество, свързано с майката – в смисъл на „майчин“ и с акцент върху биологичната, а не социалната или имуществената връзка⁴⁶.

Доминиращата концепция е, че понятието за *pater familias* отразява правен статус и не е обвързано с бащинството⁴⁷, докато *mater familias* е по-скоро отражение на една биологична и социална реалност със или без конкретно правно значение⁴⁸. В правните текстове, както и в художествената литература са налице множество свидетелства, които насочват към съществуването на определен статус на жените, наричани по този начин, макар че терминът се използва предимно по отношение на омъжените жени. Използва се засвидетелствания от самите римски автори аргумент, че терминът за брак (*matrimonium*) е произведен от термина за майка (*mater*) и съществува пряка обвързаност между брака и майчинството, съответно ролята на съпругата в брака е тя да осигури продължаването на рода.

Нека се върнем на текста на Авъл Гелий, който във втората си част разглежда тази концепция, която изглежда е господстваща към II в. сл. Хр., макар и към този момент съпругите да са значително по-независими в рамките на фамилията.

⁴⁵ Обикновено се обосновава произходът на този термин от факта на първоначалното притежание в собственост на фамилното имущество от *pater familias*, върху което той има пълна власт и с което оперира във „външния свят“, в който се явява единствен представител на цялата *familia*. Вж. относно концепцията за фамилното имущество в Закона на Дванадесетте таблици **Feuvrier-Prevotat**, Claire. *Le concept de la familia pecuniaque dans la Loi des XII tables*. – In: *La question agraire a Rome: droit romain et société. Perceptions historiques et historiographiques*. Como, 1999, p. 59 – 79. Относно употребата на термина в общ план и по отношение на майчино имущество вж. **Fuenteseca**, Pablo. *Maternum patrimonium*. (Revision de CTh. 8. 18. 1 y 8. 18. 2). – In: *AARC*, 9 (1993), p. 331– 347.

⁴⁶ Вж. **Ernout, Meillet**. *Op. cit.*, p. 389– 390.

⁴⁷ Вж. в този смисъл цитирания по-горе фрагмент на Улпиан от D.50.16.195. 2.

⁴⁸ Вж. в този смисъл твърдението на **Bonfante**, Pietro. *Corso di diritto romano*. Vol. I. *Diritto di famiglia*. Roma, 1925, p. 9, 51, който счита, че „*materfamilias* е изцяло почетно название, което в исторически план няма правна стойност“. Подобно е становището на **Perozzi**, Silvio. *Istituzioni di diritto romano*. Vol. I. Milano, 1947, p. 327; **Kaser**, Max. *Das römische Privatrecht*. T. I. München, 1955, p.57.

Aul. Gell., N.A., XVIII. 6. 9. unde ipsum quoque "matrimonium" dicitur, matrem autem familias appellatam esse eam solam, quae in mariti manu mancipioque aut in eius, in cuius maritus, manu mancipioque esset, quoniam non in matrimonium tantum, sed in familiam quoque mariti et in sui heredis locum venisset.

...защото така (поради връзката с думата *mater*) се назовава самият брак, а *mater familias* се нарича тази, която е под съпружеската власт на мъжа си или под властта на този, на който е подвластен мъжът ѝ, защото тя влиза не само в брака, но и във фамилията на съпруга си и е в качеството на законен наследник (в нея).

От целия текст, който макар да не е от правните източници, но съдържа определено правни характеристики и терминология, обикновено се правят изводи в няколко насоки. На първо място бракът се създава с цел жената да стане майка, това е нейното основно биологично предназначение и социална роля в съпружеското съжителство, както и нейното емоционално очакване. Майчинството е основание за почитта и уважението към съпругата и заради това тя е приета така във фамилията на своя съпруг. То е основната причина да се нарече *matrona*⁴⁹.

На второ място Гелий посочва пряката връзка между брака (*matrimonium*), при това с попадане под властта на съпруга или неговия *pater familias* (*in mariti manu mancipioque aut in eius, in cuius maritus, manu mancipioque esset*) и положението на *mater familias*. Това не отговаря напълно на действителността през II в. сл. Хр. (когато са писани Атически ноци), когато съпружеската власт е вече в упадък и бракът без *manus* е масово прилаган. Но Гелий се позовава на традицията на предците (*boni mores*, за които по-късно споменава и Улпиан), която е отразена в терминологията, и акцентира на брачната и фамилната обвързаност на матроната. И трите лексеми – *matrimonium*, *mater familias* и *matrona*, се извеждат от термина, с който се обозначава майката (*mater*) – както при осъществено, така и при бъдещо майчинство. Те са взаимно обвързани и имат известно припокриване. Но докато *matrona* е всяка омъжена жена и това название е свързано с особена почит и уважение към нея, включително и поради репродуктивната ѝ роля в обществото, то назоваването на съпругата като *mater familias* се свързва със статуса ѝ на подвластна във фамилията, съответно и на наследница в качеството на *heres suus, in loco filiae* и пр. и е с по-обобщено правно значение.

В същия смисъл е и твърдението на Изидор Севилски, че матрона е омъжената жена и тя се нарича така, защото е или предстои да стане майка (*mater*), и от същата дума произтича и назоваването на брака (*matrimonium*). Впрочем той определя, че с брака са свързани само двете понятия – за *mater familias* и *matrona*, но счита, че само *mater familias* е подвластна и нейният брак е

⁴⁹ Вж. A. Gell. XVIII. 6. 8., цитиран по-горе.

matrimonium cum manu⁵⁰. В тази връзка е налице идентична интерпретация с текста на Авъл Гелий.

За да се уточни изграждането на понятието за mater familias, считана предимно в положението си на законна съпруга (uxor), би следвало да се има предвид римскоправната концепция за брака, чиято основна цел е създаването на поколение. Тя се извежда още в определението на Улпиан за естественото право:

D.1.1.1.3. (Ulpianus libro primo institutionum) Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit: nam ius istud non humani generis proprium, sed omnium animalium, quae in terra, quae in mari nascuntur, avium quoque commune est. **Hinc descendit maris atque feminae coniunctio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio, hinc educatio:** videmus etenim cetera quoque animalia, feras etiam istius iuris peritia censerī.

Естествено право е това, на което природата е научила всички живи същества: защото правото е присъщо не само на човешките същества, но е общо и за всички животни, които се раждат на земята и в морето, а също и за птиците. **От него произтича съединяването на мъжа и жената, което ние наричаме брак, създаването на децата и тяхното обучение:** и така виждаме, че всички, дори и дивите животни признават и се подчиняват на това право.⁵¹

Текстът е обект на много критики в романистиката, според които остава непонятно защо такъв прецизен в своя изказ и правно тълкуване юрист като Улпиан дава подобно елементарно и дори грубоватото сравнение, за да илюстрира универсалността на природните закони с брака, възприеман като присъщо на всички живи същества сексуално общуване с цел създаване и отглеждане на поколение. Въпреки това може да се приеме известна достоверност, ако текстът се разглежда във връзка с разбирането на римляните за прокреативната роля на жената и смисълът на брачното съжителство, поставянето на интересите на римския народ и неговото нарастване пред личните интереси⁵². В този смисъл бракът не е въпрос на индивидуално решение и

⁵⁰ Вж. цитирания по-горе фрагмент от Isid., Etym., 9.7.20.

⁵¹ Този текст е обект на оживена дискусия, най-вече относно концепцията за пряката връзка между правните институти и естественото право, което е неписано. Вж. подробно по въпроса **Baccari**, M. P. Concetti ulpianei per il "diritto di famiglia". Torino, 2000, p. 16 ss.; **ID.** Matrimonio e donna. V. I, Concetti ulpianei. Torino, 2012, p. 51 ss. и цитираните там автори и становища в дискусията.

⁵² Вж. едно интересно сравнително изследване на **Varela**, Julia. Mater familias. Modelos clásicos de sociología del género: E Engels y E. Durkhei. – In : Política y sociedad, 32 (1999), p. 173–188 на https://www.researchgate.net/publication/27585804_Mater_familias_Modelos_clasicos_de_sociologia_del_genero_E_Engels_y_E_Durkhei

емоции, а резултат от установено сътрудничество, одобрено от обичаите и боговете, между две фамилии, в което участват не само съпрузите, но и техните *patres familiarum* и което има както персонални, така и имуществени и дори политически измерения.

В повечето запазени съчинения от Античността, както от гръцки, така и от римски автори – основно мъже, жената е възпитавана и обучавана да бъде майка, при това съобразно даден социален модел. Тя трябва да създава деца – по възможност предимно момчета, за да продължават рода и да са полезни на обществото и държавата. Всичко това оказва влияние върху психиката и поведението на жените от най-ранна възраст. Във философски, медицински, художествени, правни текстове, в надписи, изображения, митични разкази, религиозни церемонии⁵³ – всичко е насочено към това тя да осъзнае собствената си биологична природа, от която произтича нейната обществена мисия, и да я възприема не само с оглед на общественото, но и на личното си съществуване и благополучие. Използват се два основни инструменти за внедряването на тази позиция – самоопределянето на жената, която не може да съществува освен като майка, и полезността на майчинството за нейното здраве.

3.2. *Matrimonium procreandorum*

Традиционният римски морал изисква брачната връзка да е насочена към създаването на деца и продължаването на рода – *procreandorum liberorum causa*. Лекарите – предимно гърци и египтяни, които практикуват в Рим, създават към края на Републиката цяла медицинска стратегия в тази насока, която се възприема в правото и се създават някои мерки за реализирането ѝ⁵⁴. Очевидно тя е провокирана и от определени политически внушения, тъй като в този период римското общество е в дълбока демографска и нравствена криза. Във висшите съсловия все по-малко се създават трайни бракове и многодетни семейства. Средните и дребни собственици, също и градската и селската беднота, нямат възможност да издържат такива семейства. Но императорите считат и отправят съответните пропагандни послания, че римските граждани, разпръснати на територията на империята, трябва да задържат своето господстващо място сред другите народи. В тази ситуация правото се опитва да интервенира с протекции, забрани, наказания, но като цяло подобна намеса в личните и фамилните отношения рядко е съпътствана с успех. Ав-

⁵³ Вж. например **Cenerini**, Francesca. *La rappresentazione della maternità : alcuni confronti fra carmina e imagines su pietra nella Regio VIII.* – In: *Ostraka*, 19 (2010), p. 117–125 на <https://www.torrossa.com/it/resources/an/2510821>; **Morelli**, Anna L. *Madri di uomini e di dei. La rappresentazione della maternità attraverso la documentazione numismatica di epoca romana.* Bologna, 2009.

⁵⁴ Вж. обобщено по тези въпроси **Gourevitch**, Danielle. *Se marier pour avoir des enfants : le point de vue du médecin.* In: *Parenté et stratégies familiales dans l'Antiquité romaine.* 1990, p. 139–151.

густовото брачно законодателство, както и другите мерки за насърчаване на раждаемостта и издигане на положението на майката в римското общество, въпреки значителната казуистика и коментари, не са особено ефективни. Това е ясно изразено по повод на рестриктивните разпоредби на Августовите закони, които са отменени от император Константин и окончателно целите закони от император Юстиниан.

Не са достатъчни мерките, свързани с освобождаването на брака от строгите формални изисквания на *ius civile*, зачитането на браковете и на фактическите съжителства от типа на римския конкубинат, практикувани в провинциите, освобождаването на жените от настойничество, установяването на норми относно издръжката след развода, на грижата и привилегиите на бременната жена и пр.⁵⁵

Като продължение на политиката на Август от края на I в. пр. Хр. и началото на I в. сл. Хр. за насърчаване на брачното съжителство и създаването на многобройно потомство, която е актуална и към момента на съставянето на „Атически ноши“, Авъл Гелий цитира една реч на оратора и политик Метел Нумидийски за необходимостта от брака. В нея той приканва римляните да живеят в брак и се аргументира, че трябва да се мисли повече за „трайното благополучие на нашия род, отколкото за краткото неблагоприятно благополучие на нашия живот“⁵⁶.

В този смисъл е известният текст на Модестин, който се приема като определение за римския брак:

D.23.2.1 (Modestinus libro primo regularum) Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio.

Бракът е съюз между мъжа и жената, обединение за целия живот, общение по божественото и човешкото право⁵⁷.

⁵⁵ Вж. глава I. Definizione e libertà di matrimonio на монографията на **Astolfi, Riccardo**. *Il matrimonio nel diritto romano classico*, 2e ed., Padova, 2014, p. 3–62 ; **Quadrato, Renato**. „*Maris atque feminae coniunctio*“: „matrimonium“ e unioni di fatto. – In: *Index*, 37 (2010), p. 223–252 ; **Lamberti, Francesca**. *Convivenze e ‘unioni di fatto’ nell’esperienza romana: l’esempio del concubinato*. – In: *RIDA*, 64 (2017), p. 157 – 176, и цитираната там литература.

⁵⁶ Вж. A.Gell., N.A., I. 6. *Verba ex oratione Metelli Numidici, quam dixit in censura ad populum, cum eum ad uxores ducendas adhortaretur;...In ea oratione ita scriptum fuit: „Si sine uxore possemus, Quirites, omnes ea molestia careremus; set quoniam ita natura tradidit, ut nec cum illis satis commode, nec sine illis uno modo vivi possit, saluti perpetuae potius quam brevi voluptati consulendum est.“*

⁵⁷ Това е традиционната интерпретация на текста, която се развива от различни позиции в романистиката. Вж. **Андреев, Михаил**. *Римско частно право*. София: Наука и изкуство, 1975, с. 182. По-подробно вж. в статията ми „Римскоправната концепция за брака според Модестин“. – В: *Семейните отношения в променящия се свят*. Правни, социологически и икономически отношения. София: Сиби, 2014, с. 11 – 42.

Модестин използва същия израз, употребен и от Улпиан в цитирания по-горе фрагмент (*maris atque feminae coniunctio*), който е свързан с присъщото на всички живи същества полово общуване на мъжки и женски екземпляри. По отношение на хората *coniunctio* се интерпретира като „съединение на мъж и жена“. Макар и да има определени биологични и медицински термини, в случая юристът е използвал една адекватна за учебен трактат терминология и в рамките на християнската етика и благоприличие тя е подходяща за началния фрагмент относно брака на Дигестите⁵⁸. В други текстове и той, и други юристи, а и в императорските конституции се използва биологичното понятие за *coitus*, за да се разграничат хипотезите, в които дори и да няма сексуално общуване между съпрузите, брачната връзка съществува по силата на *affectio maritalis* и взаимното съгласие на съпрузите⁵⁹.

В етимологичен план се счита, че лексемата *coniunctio* произхожда от древния впряг (ярем) – *iugum*. В брачните отношения това напомня архаичния ритуал съпрузите да бъдат впрягани заедно, за да се сложи началото на съвместния им живот и да не се разделят. В този смисъл са и разсъжденията на Изидор Севилски, цитирани по-горе, коментирани в етимологическите и други речници и енциклопедии⁶⁰. Терминът означава самия акт на свързване, както и резултатът от обвързването – свързаност, привързаност, връзка, което в брачните отношения има и по-конкретен смисъл⁶¹. Той е употребяван както за брачните съюзи, така и за създаването на когнатски връзки и родство⁶².

⁵⁸ Самият Модестин, който има специално съчинение в за брака (*De ritu nuptiarum*), използва термина в по-общ план за брачна обвързаност в D.23.2.42. pr, но в D. 50.17.197 компилаторите на Дигестите му придават значение на *regula iuris*, т.е. общовалидно правило, необвързано с конкретна казуистика.

⁵⁹ В този смисъл са коментарите относно валидността на легати, завещания, дарения между съпрузи и пр. Вж. и D. 24, 1, 32, 13 (*Ulpianus libro 33 ad Sabinum*)... *Non coitus matrimonium facit, sed maritalis affectio*. D.35.1.15 (*Ulpianus libro 35 ad Sabinum*) ... *Nuptias enim non concubitus, sed consensus facit*. Срв. и D.50.17.30 (*Ulpianus libro 36 ad Sabinum*) *Nuptias non concubitus, sed consensus facit*., като текстът е даден като определение, а не във връзка с конкретен казус, макар и да кореспондира с другите фрагменти от Улпиан, но в различни книги от коментара му по цивилното право. Очевидно става въпрос за трайно правило, възприето и по времето на Юстиниан.

⁶⁰ **Ernout, Meillet**, cit., v. *iugum, iungo*. Срв. и **Benveniste**, Emile. *Il vocabolario delle istituzioni indoeuropee*, I, Torino, 1976, p. 186.

⁶¹ По-подробно вж. **Quadrato**, Renato. “*Maris atque feminae coniunctio*”: “*matrimonium*” e unioni di fatto; – In : *Index*, 38 (2010), p. 223–252. Вж. и **Илиев**, Димитър. За понятието брак и определението на римския юрист Модестин. – *Съвременна право*, 2000, № 3, с. 104–112 ; **Ernout, Meillet**, cit.

⁶² Срв. **Илиев**, цит. съч., с. 106. Твърде неточно обаче е обобщението, че в употребата именно на този термин се съдържа идея за сродяване на двете фамилии на съпрузите, тъй като римското когнатство има съвсем друго значение и е свързано с установяване на кръга лица, между които съществува кръвна връзка. Вж. **Galeno**, G. *Parentela e affinità* (*Diritto*

Именно майчинството е основанието за отдаване на особена почит и уважение на съпругата, която заема достойно място както във фамилията, така и в обществото⁶³. То се явява своеобразен „баланс“ спрямо ролята на *pater familias* и за отреждане на равнопоставеност на двамата съпрузи и при продължаването на рода, така както е определено от Улпиан според принципите на естественото право в D.1.1.1.3. (цитиран по-горе) и която се съдържа в термина *coniunctio*, разбран както в биологичен, така и в социален аспект. Юстиниан в *Novella* 89 от 539 г. приема, че не трябва да се прави разлика между мъжете и жените, защото природата не я прави, и често има разпоредби, които се отнасят и до двата пола, а ако някъде тя съществува, то не е особено правилна и произтича от законите от миналото.

Подобна концепция е изразена и в две конституции от 531 и 534 г., адресирани до преторианския префект Йоан:

CJ. 6.58.14.pr. *Lege duodecim tabularum bene Romano generi prospectum est, quae unam consonantiam tam in maribus quam in feminis legitimis et in eorum successione nec non libertis observandam esse existimavit, nullo discrimine in successione habito, cum natura utrumque corpus edidit...*⁶⁴.

В Закона на Дванадесетте таблици за доброто на римския народ е предвидено, че не трябва да съществува разлика между законните деца от мъжки и женски пол и че това правило трябва да се спазва, както по отношение на тяхното наследяване, така и при наследяването на самите деца (от родителите им), без никаква разлика в наследяването, тъй като природата дава на всички едно и също човешко тяло

Romano e vigente). – In: *NDI*, v. 12, Torino 1965, p. 390–392; **La Rosa**, F. *Osservazioni sulla parentà in età arcaica*. – In: *Studi per G. Nicosia*, v. IV., Milano, 2007, p. 327–333 ; **Bonte**, P, **Copet-Rougier**, E. *Groupes de parenté et stratégies matrimoniales*. – In: *Parenté et stratégies familiales dans l’Antiquité romaine*. Rome, 1990, p. 253–266.

⁶³ **Saller**, *Op. cit.*, p. 196; **Thomas**, *Op. cit.*, p. 142 , p.181.

⁶⁴ Вж. в същия смисъл и CJ.6.58.15. *Imperator Justinianus. Meminimus antea divinam promulgasse constitutionem, per quam ad vestigia legis duodecim tabularum totam progeniem ex legitima subole descendente sive masculinam sive femininam legitimo iure hereditatem adipisci sanximus, ut, quemadmodum ipsis a legitimis succeditur, ita et ipsae legitimarum personarum amplectantur successionem.* Тези констатации обаче не следва да се извеждат извън контекста, който е свързан с наследяването по закон в тази новела. В *Novella* 118 се съдържа окончателната и същностна реформа на законното наследяване, като при никой от видовете наследяване няма никаква разлика между наследниците, основана на техния пол. Вж. **Biondi**, Biondo. *Diritto romano cristiano*. Vol. 2, p. 214, както и монографията на **Lambertini**, Renzo. *I caratteri della Novella 118 di Giustiniano*. Milano, 1977, p. 40.

3.3. *Mater familias* и формата на брака

Според някои автори⁶⁵ само бракът, а не майчинството придават статус на съпругата на *mater familias*, съответно и на *matrona*. Счита се, че те са синоними на „законна съпруга“ или „омъжена жена“ (съответно на гръцкия термин *γυνή υαματή*). Основен аргумент за тази позиция се извежда от цитирания по-горе текст за полемиката между Авъл Гелий и Елий Мелис относно разликата между термините *matrona* и *mater familias*. Според Гелий матрона е жената, която има брак със своя съпруг (*matrona dictam esse proprie, quae in matrimonium cum viro convenisset*) и това няма нищо общо с наличието или не на деца.

Подобно тълкуване на текста обаче не е съвсем точно, защото обяснението на автора е, че тя може да има деца или да е в очакване, но сякаш изключва възможността съпругата да не стане майка. Стерилитетът се е считал за основната болест, но и за проклятието на жената, защото ѝ отнема възможността да е пълноценен човек и да се инкорпорира в обществото. Според римската традиция, вплътена и в правните норми, той се явява основание за развод. Няма сигурни сведения в източниците за това, но предвид на всеобхватността на съпругеската власт (*manus*) и неограниченото от основания едностранно прекратяване на брака от мъжа (*repudium*), дори при малки прегрешения или несговорчив характер на жената, вероятно в архаичния период и Ранната Република това е било честа практика и за безплодните съпруги⁶⁶. Ако жената се е стремяла към запазване на своето здраве, но и на социалната си позиция, на семейството си, то тя е трябвало да се реализира като майка.

От цитираните по-горе текстове за безспорно се приема, че статусът на *mater familias* е на съпруга на *pater familias*, която е въведена във фамилията чрез соленелния акт на бракосъчетанието, като нейният брак предполага съпругеска власт над нея (*matrimonium cum manu*) и само тогава съпругата става *mater familias*. При това съществуват и двете форми на законен брак с *manus*, осъществен чрез *coemptio* или *confarreatio* (към I в. сл. Хр. задължителен само за фамилиите на понтифиците). Това е ясно уточнено в два по-подробни текста от Сервий от коментара му към Енеида на Вергилий⁶⁷:

⁶⁵ Salazar Revuelta. Op.cit., p. 6 s. Benveniste, Emile. Il vocabolario delle istituzioni indo-europee. (trad. it.). Torino, 1976, T. I, p. 243.

⁶⁶ Вж. сведенията у Aul.Gell., N. A., 4.3.2, който споменава развода на Spurius Carvilius, нарича още *Ruga*, консул през 234 и 228 г. пр. Хр., член на колегията на авгурите. Той, въпреки голямата си обич и привързаност към съпругата, която е имала и благ характер, но била с вродена малформация и не можела да има деца, в 230 г. пр. Хр. бил принуден от цензорите да изпълни брачния си обет и да се разведе. Аргументът за това е бил, че сключването на брак е с цел създаването на поколение и общественият дълг следва да има приоритет пред личните емоции и благополучие.

⁶⁷ Сервий (Maurus Servius Honoratus) е римски граматик от IV в. Текстовете от коментара на Сервий към Енеида на Вергилий се цитират по изданието Maurus Servius Honoratus. In Vergilii carmina comentarii. Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina

Serv., In Verg. Aen., 11. 476. Matronae nunc feminae. quidam sane arbitrantur inter matronam et matremfamilias hoc interesse, quod matrona dicatur primi pueri mater, materfamilias quae plures peperit. alii hoc putant rectius, matronam dici quae in matrimonium cum viro convenerit et in eo matrimonio manserit, etiam si liberi nondum fuerint: dictam **matris nomine**, spe atque omine, unde et matrimonium dictum. **matrem vero familias eam esse, quae in mariti manu mancipioque**, aut in cuius maritus manu mancipioque esset, quoniam in familiam quoque mariti et sui heredis locum venisset. alii matronas virgines nobiles dicunt, matresfamilias vero illas quae in matrimonium per coemptionem convenerunt: nam per quandam iuris solemnitatem in familiam migrant mariti.

Serv., In Verg. Aen., 11. 581 ... **matres inter matrem et matremfamilias** hoc interest, quod mater est praeter illam significationem quae est ad aliquid, quae tantum convenit in matrimonium; materfamilias vero illa dicitur quae in matrimonium convenit per coemptionem: nam per quandam iuris solemnitatem in familiam migrat mariti. ...

Текстовете на Сервий изразяват типичното разграничаване между понятията за mater, mater familias и matrona, както е направено и по-късно у Изидор Севилски. Но към IV в., когато е създаден този коментар, се приема съществуването на две възможности за статуса на съпругата – подвластна

Матрони са жените, за които основателно се твърди, че има разлика между тях и mater familias, защото матрона е тази, която е станала майка на едно дете, а mater familias е родила повече деца. Други пък основателно твърдят, че матрона се нарича тази, която е встъпила в брак и бракът продължава да съществува, дори и още да няма деца: тя се назовава майка, защото се надява да има деца, и затова и бракът се нарича matrimonium. **Mater familias е тази, която е подвластна на съпруга си** или на този, на когото е подвластен нейният съпруг, като тя се включва във фамилията на съпруга си и е в положението на законен наследник. Някои наричат матрони благородните девизи (весталките), а mater familias е тази, която е встъпила в брак чрез откупуване (coemptio) и е преминала чрез соленелен правен акт във фамилията на съпруга си.

Разликата между **mater** и **mater familias** се състои в това, че mater, наред с другите значения трябва да се добави и това, че е омъжена, а mater familias се нарича тази, която е встъпила в брак чрез coemptio: чрез соленелен правен акт е преминала във фамилията на съпруга си.

commentarii; recensuerunt Georgius Thilo et Hermannus Hagen. Georgius Thilo. Leipzig. B. G. Teubner. 1881 в интернет на <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.02.0053>

във фамилията на съпруга си или на неговия *pater familias* или неподвластна. *Coemptio*, интерпретирана при превод често и неточно като „откупуване“, е формален акт, извършван с тържествени (соленелни) изрази и брачна клетва, с който се придобива *manus*. На неговия характер на съглашение съответства точно изразът за придобиване на съпружеска власт – *conventio in manu*.

Дискусионен е въпросът доколко бракът придава на *mater familias* уникален и изключителен статус. В тази връзка се разглежда един текст от компиляцията на Павел Дякон от съчиненията на Фест, който се позовава на сведенията у Верий Флак от епохата на Август. В него се твърди, че *mater familias* е само съпругата, встъпила в соленелен брак със съпружеска власт (*conventio in manu*). Към този момент все още се предполага, че *confarreatio* е практикувана само за членовете на фамилията на понтифиците, докато основният способ за придобиване на съпружеска власт е *coemptio*⁶⁸:

Fest., De verb. sign., s.v. „materfamiliae“ (LINDSAY, p. 112): **Materfamiliae non ante dicebatur, quam vir eius paterfamiliae dictus esset; nec possunt hoc nomine plures in una familia praeter unam appellari. sed nec vidua hoc nomine, nec quae sine filiis est, vocari potest.**

Mater familiae не може да се определи като такава, преди съпругът и да е станал *pater familiae*. И с това име не могат да се назовават повече жени във фамилията, освен една. И нито вдовицата, нито съпругата без деца могат да се наричат така.

Фест обаче акцентира на един друг момент в своето определение: в една фамилия само една жена може да бъде *mater familias* и това е изключителен статус. Тя е съпругата на *pater familias*, следователно това не се отнася до снахите на подвластни синове и внуци. Двата статуса са така обвързани, че след смъртта на *pater familias* вдовицата не може да се назовава повече така, нито да ползва правните възможности, свързани с този статус.

Ако се приеме това виждане, като се има предвид разграничението между двете разновидности на фамилната власт – *manus* на съпруга и *patria potestas* на домовладелеца, то положението на съпругата на подвластния син е по-неблагоприятно. Тя, както и другите *alieni iuris*, е подложена на дисциплинарната власт на *pater familias* (*ius vitae ac necis*), *ius vendendi* и съответните имуществени и лични ограничения. Изглежда обаче зестралният режим е еднакъв и в двете хипотези и това е напълно оправдано, като се има предвид правното значение на зестрата и засилената ѝ защита. Наред с това, *per argumentum a fortiori*, от утвърждаването на изключителното положение на *mater familias* само като съпруга на *pater familias* логично следва извод, че нейното поло-

⁶⁸ Секст Помпей Фест (Sextus Pompeius Festus) е римски граматик от II век. Цитирането на Фест е по *Sexti Pompei Festi De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*. Thewrewkianis copiis usus edidit Wallace M. Lindsay, Lipsiae, 1913 в интернет на <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=njp.3210107773990&view=1up&seq=9>

жение съвсем не е само социално и религиозно обособено, а зад понятието *majestas* още в архаичната епоха се разбира определен правен статус.

В I в. сл. Хр. обаче в правните извори се твърди, че съпругата на подвластен син също е *mater familias*. Така Прокул разглежда казус на осиновяване на внук от *pater familias*, роден от брака на подвластния му син и съпругата му, която има този статус:

D. 1.7.44 (Proculus libro octavo epistularum) ...*Sed si sic adoptavit, ut etiam iure legis nepos suus esset, quasi ex lucio puta filio suo et ex matre familias eius natus esset...* ...ако едно дете е осиновено според законите да има права на внук, но то е родено от сина и неговата съпруга – *mater familias*.

Това становище е в синхрон със сведенията и у Авъл Гелий, че в резултат на брака *mater familias* встъпва във фамилията на съпруга си и остава подвластна било на него, било на неговия *pater familias*, ако съпругът е подвластен (*matrem familias appellatam esse eam solam, quae in mariti manu mancipioque aut in eius, in cuius maritus, manu mancipioque esset*).

От текста на Фест следват и друг извод: вдовицата, дори и да е била *mater familias*, както и съпругата, която е бездетна, не могат да имат този статус. Така той обвързва статуса с 2 обстоятелства: с наличието на брак с *manus*, но само за времето, в което той съществува, и само ако той е скрепен със създаването на поколение, т.е. ако съпругата е изпълнила своята естествена и обществена проекреативна мисия.

Може би в тази връзка е породено и съмнението дали жената в брак с *manus* може да бъде *mater familias*, преди да е родила, което се тълкува и от Авъл Гелий, и от Изидор Севилски и очевидно е присъствало като проблем в обществото още от края на Републиката насетне. И двамата автори приемат, че периодът между брака и раждането на деца не се тълкува неблагоприятно за жената с оглед на нейния статус, но все пак *mater familias* е тази, която е дарила съпруга си с повече деца.

Следователно статусът на *mater familias* като законна съпруга и с действителен и съществуващ брак е пряко свързан с нейното положение във фамилията, което следва да се разгледа по-детайлно.

4. *Mater familias* и *familia*

4.1. Мястото на *mater familias* във *familia*

Както в правните, така и в литературните извори се акцентира на факта, че съществен момент за определянето на статуса на *mater familias* е нейната обвързаност с фамилията на съпруга. В повечето определения всъщност се споменава не само за наличието на законен брак, а по-скоро за въвеждането

на жената във фамилната общност с основна цел да се осигури нейното нарастване, да се запази фамилното имущество и традиции. От тази гледна точка еволюцията на статуса на *mater familias* е резултат от промените в римската фамилия, която преминава от голям социален колектив с общо имущество и под ръководството на *pater familias* към по-ограничен персонален състав със значителна имуществена обособеност на нейните членове, макар и под общото (и често формално) управление на *pater familias*.

Като резултат от тази еволюция в титул XVI на книга L на Дигестите се съдържа едно обширно определение за термина *familia* и различните аспекти, в които той има употреба. Да разгледаме последователно становището на Улпиан в коментара му към преторския едикт. Очевидно определянето на терминологията е било от съществено значение, тъй като значителна част от уредбата на личните и фамилни отношения е обвързана именно с понятието за *familia* и статуса на нейните членове.

Най-общо понятието е определено в §2 на фрагмент 195 в този титул:

D. 50.16.195.2 (Ulpianus libro 46 ad edictum) *Familiae appellatio refertur et ad corporis cuiusdam significationem, quod aut iure proprio ipsorum aut communi universae cognationis continetur. Iure proprio familiam dicimus plures personas, quae sunt sub unius potestate aut natura aut iure subiectae, ut puta patrem familias, matrem familias, filium familias, filiam familias quique deinceps vicem eorum sequuntur, ut puta nepotes et neptes et deinceps*

Фамилията се нарича по този начин и има значение като термин в същински смисъл и по общото право, според което тя обединява всички когнати. В същински смисъл на думата фамилията се образува от съвкупността на лицата, които естествено или по силата на правото са под властта на едно лице – така в нея се включват домовладелецът (*pater familias*), майката (*mater familias*), подвластните синове и дъщери и тези, които произхождат от тях – внуците и внучките.

В случая е видно поставянето на *mater familias* наред с *pater familias* като член на голямото патриархално семейство, но това не бива да се надценява и приема като безспорен аргумент за равнопоставеност в правен смисъл между тях⁶⁹. Акцентира се на когнатството като основа за обединението на членовете на фамилията, т.е. на кръвната връзка, съответно на майчинството и бащинството на тези лица. Самият *pater familias*, наричан също *princeps* в смисъл на поставен начело на общността, също се включва във фамилията⁷⁰. Улпиан

⁶⁹ Вж. по-горе.

⁷⁰ D. 50.16.196. pr. (Ulpianus libro 46 ad edictum) *Familiae appellatione et ipse princeps familiae continetur*. Терминът *princeps*, образуван от лексемите *primus* и *capio*, има както обща употреба в смисъл на първи, първенец, най-добър, поставен начело, глава, ръководител и пр., както е в случая, така и като предводител, повелител, властелин, съответно

обаче разглежда неговия статус по-скоро правно, отколкото във връзка с произхода, тъй като в §1 на същия текст проследява еволюцията на агнатската фамилия, в която се включват и освободенците, а в § 3 – и робите. Така тя е определена като общност, създадена по силата на естественото или на цивилното и преторското право под ръководството на *pater familias* (*plures personas, quae sunt sub unius potestate aut natura aut iure subiectae*). Но неговият статус е правно определен и той не зависи от факта на биологичното бащинство, съответно наличието на деца, а от неговото неподвластно положение, което дава възможност и непълнолетно лице да е с този статус, и от властта, определена най-общо като *dominium* (...*quamvis filium non habeat: non enim solam personam eius, sed et ius demonstramus: denique et pupillum patrem familias appellamus*).

Не такова е положението на *mater familias*, ако то може да се изведе от двата фрагмента – D.50.16.195 и 196. След определянето на различните аспекти на употребата на термина *familia*, в последния параграф на фрагмент 195 Улпиан твърди:

D.50.16.195.5.(Ulpianus libro 46 ad edictum) *Mulier autem familiae suae et caput et finis est.* Но (от друга страна) жената е началото и краят на своята фамилия.

Една от интерпретациите е свързана с разграничаването на позициите на *pater familias* и *mater familias*, която дори и когато *sui iuris*, не може да има подвластни и законни наследници (*heredes sui*)⁷¹. Тя не може и да осиновява деца, тъй като не може да има над тях никаква власт⁷². Дори при определянето на произхода на извънбрачните деца според статуса на майката те не са във фамилия, доминирана от нея, а им се назначават настойници. Тези принципи на цивилното право обаче постепенно се модифицират с въвеждането на преторската система на интестатното наследяване с приоритет на когнатството пред агнатството, с предоставянето на привилегиата на *ius tria liberorum* и развитието на наследяването по майчина линия със *Senatusconsultum Tertulianum* и *Senatusconsultum Orficianum*⁷³. Всичко това се отразява в разграничението,

princeps Senati като позиция на ръководителя на римския Сенат и поставен начело в списъка на сенаторите от I в. сл. Хр. постепенно се превръща в синоним на император. Вж. монографията на **Cancelli**, Filippo. *Res publica – princeps di Cicerone e altri saggi*. Torino, 2017 с обширна библиография по темата.

⁷¹ Повечето автори го тълкуват във връзка с D.50.16.196.1. (*Gaius libro 16 ad edictum provinciale*) *Feminarum liberos in familia earum non esse palam est, quia qui nascuntur, patris familiam sequuntur*.

⁷² IGai 1.104. *Feminae vero nullo modo adoptare possunt, quia ne quidem naturales liberos in potestate habent*.

⁷³ Вж. D. 50.16.56.1. (*Ulpianus libro 62 ad edictum*) "*Liberorum*" *appellatione continentur non tantum qui sunt in potestate, sed omnes qui sui iuris sunt, sive virilis sive feminini sexus*

че ако обвързаността на децата с *pater familias* е предимно на правно ниво, то с *mater familias* тя е на естествено, природно, но признато от правото ниво.

Ако се приеме, че компилаторите на Дигестите са следвали поредността в коментара на Улпиан към едикта, противопоставителното твърдение относно *familia mulieris* изглежда логично след твърдението в D.50.16.195.2, че след смъртта на *pater familias* или еманципирането всички членове на *familia* стават самостоятелни и придобиват качеството на *pater familias*⁷⁴. Това обаче се отнася до лицата от мъжки пол, въпреки уговорката в началото на същия фрагмент, че когато се говори за нещо в мъжки род, се разбират и двата пола⁷⁵. Очевидно такава ръководна позиция във фамилията не се отрежда на *mater familias*, макар и тя също да е става *sui iuris* – било след смъртта на своя *pater familias*, ако е била в брак без *manus* или на съпруга си при брак с *manus*.

В случая твърдението, че тя има своя фамилия (*familia sua*) би следвало да се интерпретира в смисъл на имуществена самостоятелност, каквато е преобладаващата ситуация в III в., когато Улпиан пише коментара си, и почти изцяло съществуващата в VI в., когато са съставени Дигестите. От тази позиция се правят изводи от една страна за възможна интерполация, без обаче да има сериозни аргументи за автентичния улпианов текст, а от друга – текстът се интерпретира в смисъл, че макар и да има свое имущество, то с предаването му по наследство обособеността му като *familia* престава да съществува. В този смисъл *familia sua* на жената е с временно съществуване по време на нейния самостоятелен живот като *persona sui iuris*, обезпечавая материално, дава ѝ възможност да остави наследство на децата или роднините си, но не води до правен континуитет или самостоятелност в статуса на наследниците. Би следвало да се обърне внимание и на факта, че ако в цялостния текст на Улпиан се споменава в рамките на фамилията *mater familias*, то в този параграф е употребен терминът за жена (*mulier*), който по-рядко се използва и

sunt exve feminini sexus descendentes. Вж. библиографията относно наследяването по майчина линия и двата сенатусконкулта в монографията на **Meinhart**, Marianne. *Die Senatus-consulta Tertullianum und Orfitianum in ihrer Bedeutung fuerdas klassische roemische Erbrecht*. Graz, Wien, Koeln, 1967. По-общо за развитието на статуса на *mater familias* в тази посока вж. **Blanch Nougues**, Juan M. *La filiación en el pensamiento jurídico romano: ueritati locum superfore*. – In : RGDR 3 (2004), pp. 5 ss. на https://www.iustel.com/v2/revistas/detalle_revista.asp?id_noticia=403355; **Nunez Paz**, Maria I. *Progresivo y limitado reconocimiento de la figura materna en el Derecho romano. De la cesión del vientre al ejercicio de la tutela*. – In: *Madres y maternidades. Construcciones culturales en la civilización clásica*. Oviedo, 2009, p. 284–285.

⁷⁴ D.50.16.195.2.(Ulpianus libro 46 ad edictum)... Et cum *pater familias* moritur, quotquot capita ei subiecta fuerint, singulas familias incipiunt habere: singuli enim patrum familiarum nomen subeunt. Idemque eveniet et in eo qui emancipatus est: nam et hic *sui iuris* effectus propriam familiam habet.

⁷⁵ D.50.16.195.pr.(Ulpianus libro 46 ad edictum) Pronuntiatio sermonis in sexu masculino ad utrumque sexum plerumque porrigitur.

за съпруга. Независимо от съществуването на *familia sua* тя очевидно няма качеството на *mater familias*.

Половин век по-рано Гай в коментара си към провинциалния едикт също споменава за *familia sua* на жената, в този случай тя е наречена с общия термин за жена (*femina*):

D. 50.16.196.1. (Gaius libro 16 ad edictum provinciale) *Feminarum liberos in familia earum non esse palam est, quia qui nascuntur, patris familiam sequuntur.* Общозвестно е, че децата на жените не могат да бъдат във фамилията им, защото тези, които се раждат, следват фамилията на бащата.

Твърдението, че децата не се включват в нея, произтича от общото правило за определяне на статуса на децата според този на бащата, но това е валидно при наличието на законен брак⁷⁶. Така определено, правилото не дава отговор на въпроса за извънбрачните деца, но няма текст, че те се включват във фамилията на майката, когато тя е *sui iuris*. В текста прави впечатление също и употребата само на термините *pater* и *mater*, макар и от контекста да става ясно, че децата принадлежат към фамилията на *pater familias*. Това би могло да се обясни по два начина – както с опит за лексикална краткост, тъй като правилата са общозвестни (*palam est*), така и с факта, че коментарът е към провинциалния едикт, т.е. би следвало тези правила да се адаптират и за случаите, когато в правоотношенията участват не само римски граждани, а и латини и перегрини, като за някои случаи нормите на цивилното право въз основа на изрични разпоредби се прилагат по аналогия. Но статусът на *pater familias* и *mater familias* е уникален и римските юристи държат на традиционното му възприемане според нормите на цивилното право.

Тези текстове насочват към изследване на мястото на *mater familias* в римската *familia*, което само привидно изглежда ясно определено предвид цитираните в предходната част на изложението текстове. Ако трябва да им се направи обобщение, то следва да се разгледат две хипотези:

1. съпругата при *matrimonium cum manu*, която е подвластна (*alieni iuris*) на своя съпруг или неговия *pater familias* или
2. съпругата в *matrimonium sine manu*, която остава подвластна на своя *pater familias* или е еманципирана и неподвластна (*sui iuris*).

Обикновено обясненията за наличието и на двете, при това твърде различни фамилни статуса, и за противоречията в становищата на класическата юриспруденция, се обясняват с темпоралното развитие на статуса на жените.

⁷⁶ D. 2.4.5 (Paulus libro quarto ad edictum)...quia semper certa est, etiam si vulgo conceperit; pater vero is est, quem nuptiae demonstrant.

При преглед на основните съчинения, посветени на *mater familias*, се очертава една дискусия, която не е напълно приключила и към момента⁷⁷.

Antonio Carcaterra приема, че понятието за *mater familias* като *sui iuris* се оформя едва в следкласическото и юстиниановото право, като се внасят съответните интерполации при компилирането на Дигестите. През класическия период тя е само *in manu*. Един от основните му аргументи е, че у Гай и дори у Сервий Граматик в текстовете от IV и V в. се споменава за *confarreatio* и *usus* като практики от миналото, но *coemptio* е актуален способ за придобиване на съпружеска власт⁷⁸. Наред с това той счита, че понятието за *mater familias*, обвързано с традициите, назовавани *boni mores*, благочестиво поведение, са под влияние на християнството и по тази причина са въведени съответните интерполации⁷⁹. Тези възгледи обаче не са споделяни от повечето съвременни романисти, които изследват фамилните отношения в Рим в тяхната еволюция.

От своя страна Witold Wolodkiewicz приема, че преходът на *mater familias* от *persona alieni iuris sub manu mariti* към независимия статус на *persona sui iuris* се осъществява към края на I и началото на II в., с изчезването на *conventio in manum*, поради което не е нужно да се прави разграничение между *in manu* и *mater familias*⁸⁰. Имплицитно Wolodkiewicz приема сякаш, че *mater familias* е название само на съпругата, която е в рамките на фамилията на своя съпруг, т.е. която е подвластна. Текстовете обаче, в които е употребен терминът, са доста разнородни и в някои от тях съвсем очевидно *mater familias* не е подвластна.

Според Wolfgang Kunkel преходът на съпругата (*uxor*) от подвластна към неподвластна в римската фамилия се осъществява през класическия период, разбран от началото на Принципата насетне и това е отразено в правните⁸¹. Макар и по-общо и отдавна изразено, това становище сякаш най-много се доближава до съвременните изследвания на отношенията в римската фамилия и по-специално на статуса на *mater familias*.

⁷⁷ Вж. становищата на отделните автори у FIORI. Op.cit., p. 455, n.5 и сл. , както и в по-новото изследване на Salazar Revuelta. Op.cit., p. 1 ss.

⁷⁸ Вж. Carcaterra, A. Mater familias. – In: AG, 123 (1940), p.116 ss. Вж. IGai1. 110–115 и Serv. In Verg. Georg., 1, 31 , което според Fiori. Op. cit., p. 456, n. 7 не е съвсем точно интерпретирано, както и тълкуването на Куяций относно D. 23, 2, 15; D.45, 1, 121, 1; D. 10, 2, 46. Безспорно обаче Сервий отбелязва: In Verg. Georg., 11, 581: mater familias illa dicitur, quae in manum convenit per coemptionem.

⁷⁹ Вж. Carcaterra. Op. cit., p. 115; 156 ss., както и Fiori. Op. cit., p. 479, n. 109 – да се има предвид преномериране – номерата от препратките намаляват с 5 .

⁸⁰ Вж. W. Wolodkiewicz, Attorno al significato della nozione di 'mater familias. – In: Studi C. Sanfilippo, III, Milano, 1983, p. 755 s.,

⁸¹ Вж. Kunkel, Wolfgang. Mater familias. – In: RE, XIV.2, Stuttgart, 1930, 2183 s. Вж. становищата на отделните автори у Fiori, Roberto. Mater familias. In: BIDR 96-97 (1993–1994), p. 455, n.5 и сл.

Всъщност основното разминаване в позициите на тримата основни автори, разглеждащи тази проблематика, както отбелязва Fiori⁸², е относително преминаването на *mater familias* от категорията на подвластните (*alieni iuris*) в тази на неподвластните (*sui iuris*), макар и тя да остава омъжена, т.е. не е обвързана и с фамилията на своя *pater familias*. При този преход се влага вече съвсем ново съдържание в съществуващата в предходния период опозиция на понятията *pater familias* – *mater familias*, тъй като и двамата са с еднакъв статус на *sui iuris* и в този смисъл са и някои от текстовете в Дигестите. Fiori обаче отбелязва, че никой от цитираните автори не обяснява как се извършва този преход.

Повечето автори, които приемат разграничението между *mater familias* като съпруга *sub manu* и *uxor sine manu*, се позовават на два текста от Цицерон⁸³ и Квинтилиан⁸⁴, предимно във връзка със завещания, но в които ясно се споменава съществуването на два вида брак, съответно и два различни статуса на съпругата.

Текстовете, в които *mater familias* се включва във *familia* на своя съпруг чрез *conventio in manum*, са предимно литературни⁸⁵. Това е обяснимо, предвид на факта, че този статус на съпругата е *in desuetudine* още към края на Републиката и началото на Принципата, отстъпвайки място на *matrimonio sine manu*, и напълно признат за архаичен към момента на съставянето на Юстиниановата компилация в началото на VI в. В този смисъл вероятно може да се обосноват някои от интерполациите на класическите текстове, доколкото този брак присъства по силата на силния традиционализъм на римската юриспруденция (както напр. са запазени и позоваванията на Закона на Дванадесетте таблици)⁸⁶.

⁸² Вж. Fiori. Op. cit., p. 457, който посвещава изследването си основно на този проблем.

⁸³ Cic., Top. 14: Si ita Fabiae, pecunia legata est a viro, si ei viro materfamilias esset si ea in manum viri non convenerat, nihil debetur. genus enim est uxor; eius duae formae, una matrumfamilias (eae sunt quae in manum convenerunt) altera earum, quae tantummodo uxores habentur. qua in parte cum fuerit Fabia, legatum ei non videtur

⁸⁴ Quint., Inst. orat. 5, 10, 62: Cicero genus et speciem, quam eandem formam vocat, a finitione deducit, et iis quae ad aliquid sunt subicit: ut, si is cui argentum omne legatum est petat signatum quoque, utatur genere: at si quis, cum legatum sit ei quae uiro mater familias esset, neget deberi ei quae in manum non convenerit, specie, quoniam duae formae sint matrimoniorum.

⁸⁵ Вж. наред с разгледаните текстове на Авъл Гелий, Фест и Изидор Севилски вж. и цитираните у Fiori. Op. cit., p. 458 ss. текстове на Ноний Марцел и Боеций. Особено интересен е фрагментът от Боеций (Boet., In Cic. top. 2), в който изрично подчертава, че терминът съпруга (*uxor*) се използва за омъжените жени като родов, като те могат да бъдат било *mater familias*, било само *uxor* (*Uxoris species sunt duae, una matrumfamilias, altera usu; sed communi generis nomine uxores vocantur*).

⁸⁶ Вж. за съществуването на брака без *manus* Amunategui Perello, C. F. Casos de matrimonios sine manu en tiempos arcaicos. – In: RGDR, 10 (2008) на https://www.iustel.com/v2/revistas/detalle_revista.asp?id_noticia=406607 и цитираната там литература.

4.2. *Mater familias sui iuris*

Текстовете, в които като *mater familias* се споменава като неподвластна жена – омъжена или разведена или вдовица, са предимно от правните източници. На първо място се разглежда становището на Улпиан, позицията на *mater familias* е поставена напълно идентично на тази на *pater familias*:

D. 1.6.4 (Ulpianus libro primo institutionum) Nam civium Romanorum quidam sunt patres familiarum, alii filii familiarum, quaedam **matres familiarum**, quaedam filiae familiarum. Patres familiarum sunt, qui sunt suae potestatis sive puberes sive impuberes: **simili modo matres familiarum**; filii familiarum et filiae, quae sunt in aliena potestate...

Някои от римските граждани са глави на фамилията (*patres familiarum*), други подвластни синове, или *matres familiarum*, или подвластни дъщери. Глави на фамилията са тези, които не са подвластни, било те да са пълнолетни или непълнолетни: **по същия начин са и *matres familiarum***; а подвластни са синовете и дъщерите, (които) са под чужда власт.

Текстът не е от коментара на Улпиан към преторския едикт, а от неговите Институции, т.е. има дидактично значение, но се предполагат интерполации, особено в израза „*simili modo matres familiarum*“. Ако се следва логиката на предходното изречение, то както *pater familias*, така и *mater familias* могат да не са подвластни, независимо дали са пълнолетни или непълнолетни. Това обаче е свързано от една страна с понятието за *potestas*, което в частноправните отношения се отнася само за бащината власт⁸⁷, но не се считат за подвластни (*alieni iuris*) лицата под настойничество или попечителство (*cura vel tutela*). Наред с това следва да се има предвид и една еволюция на статуса на жените, които към началото на III в. могат да бъдат неподвластни, ако са омъжени в брак *sine manu* и техният *pater familias* е починал или ако се ползват от привилегията на трите деца (*ius tria liberorum*). В тази насока жените, съответно и съпругите са значително по-освободени от фамилната власт през VI в. и вероятно в тази връзка се предполага интерполация.

Но като контрааргумент може да се посочи, че самата редакция на текста изглежда напълно в стила на Улпиан. И ако приравняването на статуса на *pater familias* и *mater familias* по отношение на пълнолетните не поражда проблеми, то по-трудно може да се обясни статусът на *mater familias*, която е непълнолетна (*impubera*), ако се следва пълният паралелизъм в текста. Следва да се има предвид обаче, че значението на възрастта и пълнолетието в Рим са различни като понятия от съвременните. Пълнолетието в Рим не е толкова свързано с психическата и интелектуалната зрялост на лицето, а с физическа-

⁸⁷ D. 1.6.3 (Gaius libro primo institutionum) Item in potestate nostra sunt liberi nostri, quos ex iustis nuptiis procreaverimus: quod ius proprium civium Romanorum est.

та му възможност да създава поколение и следователно да допринесе, чрез размножаване, за „нарастването“ на *civitas*⁸⁸. Вероятно Улпиан е търсел паралелизъм на понятията, без да влага необходимото наличие на брачната връзка по отношение на *mater familias*, а по-скоро е индикирал случая, в който жената става неподвластна и е начело на своя фамилия, дори и да не е омъжена – например разведена или вдовица и неподвластна. Ситуацията изглежда напълно разбираема, като се има предвид, че и непълнолетните, включително под *cura* и *tutela*, могат да имат своя фамилия, а паралелното понятие за *pater familias* не е обвързано непременно с бащинството, а означава определен статус⁸⁹.

В същия смисъл е фрагмент от следкласическата компилация *Tituli ex corpore Ulpiani*, за която се предполага, че е създадена на основата на становищата на Улпиан, съответно с отстранена казуистика и формулирани като *regulae*⁹⁰:

Tit. ex corpore Ulp. 4. 1: Sui iuris sunt *familiarum suarum principes, id est pater familiae itemque mater familiae.* Неподвластните са начело на своята фамилия, т.е. *pater familias* както и *mater familias*.

Повечето автори считат, че това е следкласическа обработка на становището на Улпиан, макар и в началото на III в. да е налице значителна самостоятелност на жените и техният статус *sui iuris* е по-скоро правило, отколкото изключение⁹¹.

⁸⁸ За такава изключителна ситуация вж. статиите на **Ruggiero**, A. *Il matrimonio della impubere in Roma antica*. – In: *Atti dell'Accademia di Scienze morali e politiche di Napoli*, 92 (1981), p. 63–71 и McGinn T. A. J. *Child brides at Rome*. – In: *Iura*, 63 (2015), p. 107–155. Вж. по-общо в **Lamberti**, Francesca. *Su alcune distinzioni riguardo all'età dell'impubere nelle fonti giuridiche romane*. – In: *Scritti di storia per Mario Pani*. Bari, 2011, p. 211–236. Вж. в този смисъл D. 50.16.13. pr. (Ulpianus libro septimo ad edictum) "Mulieris" appellatione etiam virgo viripotens continetur. Срв и D. 32.51. (Paulus libro quatro ad Sabinum) Si filiae familias ita legatum sit "cum in tutelam suam pervenerit", tunc debetur, cum viripotens facta fuerit.

⁸⁹ Вж. в този смисъл D.50.16.195. Ulpianus libro 46 ad edictum)...Pater autem familias appellatur, qui in domo dominium habet, recteque hoc nomine appellatur, quamvis filium non habeat: non enim solam personam eius, sed et ius demonstramus: **denique et pupillum patrem familias appellamus**.

⁹⁰ *Liber singularis regularum* или *Tituli XXVIII ex corpore Ulpiani qui vulgo Domitio Ulpiano adhuc tribuuntur* е съчинение с дидактичен характер, съставено вероятно по времето на Диоклециан или Константин (между 320 и 342 г. сл. Хр.), като съответните класически текстове от Домиций Улпиан са сведени до прости правила, полезни за изучаването на правото и в практиката. Вж. монографията на **Mercogliano**, F. *Tituli ex corpore Ulpiani. Storia di un testo*. Napoli, 1997 с богата библиография. Самото съчинение е на <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

⁹¹ Вж. основно в **Giunti**, Patrizia. *Mores e interpretatio prudentium nella definizione di materfamilias (una qualifica fra conventio in manum e status di sui iuris)*. – In: *Nozione*

В подкрепа на тази теза се цитират два други текста, за които няма основания да се предполагат интерполации. Първият е на Яволен, който се позовава на становището на Лабен и полемизира с Офилий, т.е. разглежда доктрината от Ранния Принципат (I в. сл. Хр.), в която изрично се споменава *mater familias*, която е определена за наследник в завещанието на своя син⁹². В другия текст, който разгледахме по-горе (D. 50.16.195. 2.) Улпиан определя структурата на фамилията, в която *mater familias* е поставена наред с *pater familias* и преди подвластните синове, внуци и внучки.

Струва ми се обаче, че в двата текста споменаването *mater familias* не е категорично обвързано с безспорно определяне на нейния статус на *persona sui iuris*. По-скоро той би могъл да се изведе чрез тълкуване на някои конституции, включени в Юстиниановия кодекс. Така може да се предполага, че е налице развитие на самостоятелна стопанска дейност от *mater familias* в един рескрипт от Каракала от 213 г., в която става въпрос за легат на вино, намиращо се в складове в нейното имение⁹³.

Макар и да не е изрично указано, но подобен извод може да се направи и от редица други текстове, например:

- за наследяването на майката по силата на *ex Senatusconsultus Orphitianus*⁹⁴;
- предоставянето на завещателна дееспособност⁹⁵;
- предявяване на иски – *actio iniuriarum*, *actio de dote*, *actio rei uxoriae*⁹⁶;

formazione e interpretazione del diritto dall'età romana alle esperienze moderne. *Mélanges F. Gallo*, I, Napoli, 1997, p. 301–337.

⁹² D. 35. 1.40. 2. (Iavolenus libro secundo ex posterioribus Labeonis) Quidam Titio centum legaverat, deinde infra ita iusserat: "Quas pecunias cuique legavi, eas heres meus, si mater mea moritur, dato": mortuo patre familias Titius vixerat et viva matre familias decesserat. Mortua matre heredibus Titii legatum deberi Ofilius respondit, quoniam non sub condicione esset legatum, sed ante legatum pure, deinde dies solvendi adiecta. Videamus, inquit Labeo, ne id falsum sit, quia nihil intersit, utrum ita scribatur: "Quas pecunias cuique legavi, eas heres meus, si mater mea moritur, dato" an ita: "Nisi mater mea moritur, ne dato": utrobique enim sub condicione vel datum vel ademptum esse legatum. Labeonis responsum probo.

⁹³ Вж. CJ. 6. 38. 1. 1. *Imperator Antoninus...* Vinum vero, quod in apothecis fuit, si ideo illic habuit, ut, cum in praedium venisset **mater familias**, eo uteretur, legato cedere ignorare non debes., Срв. и и CJ. 1. 48. 1 от 316 г., CJ. 6. 61. 5 пр. от 473 г.

⁹⁴ Със *Senatusconsultum Orfitianum* (178 г. сл. Хр.) децата получават предпочитание при наследяване на майка си пред нейните братя, сестри и други агнати. Вж. D. 38.17. 1.pr.–1 (*Ulpianus libro 12 ad Sabinum*) pr. Sive ingenua sive libertina mater est, admitti possunt liberi ad hereditatem eius ex senatus consulto Orphitiano. 1. Si ea sit mater, de cuius statu dubitatur, utrum **mater familias** sit an filia familias, ut puta quoniam pater eius ab hostibus captus sit: si certum esse coeperit matrem familias esse, liberi admittentur.

⁹⁵ D. 1. 7. 25 пр.; D. 32. 34 пр.; D. 35. 2. 86.

⁹⁶ D. 47. 10. 1. 3; D. 24. 3. 34; D. 48. 20. 5.1 ; Tit. ex corpore Ulp., 6. 6.

– разграничаването на *mater familias* като неподвластна (*sui iuris*) от *filia familiae*, която е подвластна (*alieni iuris*)⁹⁷ и пр.

От анализа на тези текстове могат да се направи обобщение в няколко насоки.

От края на Републиката, но окончателно в класическия период понятието за *mater familias* значително се променя, като така се назовава и жената, която е *sui iuris*. В повечето текстове това понятие е свързано с омъжена жена – било в настоящия или в един минал момент (вдовица или разведена), която има деца – предимно във връзка с наследяването по майчина линия. Новото понятие не отменя старото възприемане на *mater familias*, която е подвластна по силата на *conventio sub manu*.

В случая е налице типичната за римската юриспруденция техника за въвеждане на ново съдържание в съществуващи понятия, които се разгръщат и разширяват с оглед на нова социална действителност и нови цели, преследвани от законодателството. Тясното понятие за *mater familias* не съответства на развитието на индивидуализма в римското право, както и стремежа за самостоятелно управление на имуществото от страна на жените и все по-рядкото сключване на традиционни бракове със съпругеска власт. Тук може да се добави и въвеждането на общо римско гражданство в началото на III в., което постепенно интегрира жените от различните етноси и народи към римско-равната уредба, при което запазването на рамката на римския законен брак (*iustum matrimonium*) би оставило извън правна защита значителна част от населението от женски пол. Наред с това стремежът за защита на интересите на децата провокира развитието на уредбата за наследяването по майчина линия, както и упражняването на настойничество и попечителство от майката. Първите стъпки на нейната независимост в имуществен план са залегнали още в архаичния и републикански период с възможността за законен брак *sine manu* чрез института на *usurpatio/ occupatio trinoctii*⁹⁸, с въвеждането на привилегиата на *ius liberorum* в Августовото брачно законодателство⁹⁹ и постепенното развитие на другите институти, с които положението на жената само в някои аспекти е по-неблагоприятно от това на мъжа.

⁹⁷ D. 11. 7. 20. 1–2; D. 24. 3. 30 pr.; D. 37. 6. 4; D. 32. 41. 7; D. 35. 1. 40. 2.

⁹⁸ IGai 1.111. Вж. основното съчинение на **Wolff**, Hans J. *Trinoctium*. – In: TR, 16 (1939), p. 165 ss., както и в по-новите изследвания на **Fayer**, Carla. *La familia romana: aspetti giuridici ed antiquari*. Roma, 2005, p. 283 ss. на https://books.google.bg/books/about/La_familia_romana.html?id=FnzxmEeboRQC&redir_esc=y и цитираната там литература.

⁹⁹ Вж. най-общо за Августовото брачно законодателство и привилегиите в едно от по-новите изследвания на **Fino**, M. A. *La legislazione matrimoniale Augustea. Un'occasione per valutare le potenzialità dell'analisi del diritto condotta nella prospettiva dell'ecologia umana. Valutazioni preliminari a Pierluigi Zannini*. *Scritti di diritto romano e giusantichistici*. Milano, 2018, p. 97–112 с цитираната там библиография.

В този смисъл и Bonfante твърди, че „от зората на историята... жената стои в частния бит и в самия публичен живот на Римкато една благородна, строга и впечатляваща личност... Уважавана от съпруга си, почитана от робите, от клиентите, от децата, тя е украсена с почетни звания на матрона и *mater familias*“. Той подчертава нейната автономия, която я поставя на значително по-престижна социална и правна позиция от жената в Древна Гърция¹⁰⁰. В римската фамилия *mater familias* има централна роля и като *domina* ръководи домакинството, управлява имуществото, възпитава децата, грижи се за фамилията култ.

Издигането на *mater familias* на пиедестал е свързано най-вече с нейната прокреативна функция, която е от значение за стабилността и обновяването на държавата (*civitas*). Плиний дава за пример Тиберий Семпроний Гракх, който предпочита своята смърт, за да даде шанс на съпругата си Корнелия, която може да има още деца, да дари с тях римския народ от нов съпруг¹⁰¹. Плутарх разказва за Катон Младши, който се развежда с любимата си съпруга и майка на децата му Марция, за да се омъжи тя за неговия приятел и да му роди деца, тъй като е доказала своята плодовитост¹⁰². Споменава се и Турия, която предлага на съпруга си развод и брак с друга жена, която да му роди деца, като обещава да се грижи за тях като за свои¹⁰³.

¹⁰⁰ Вж. становището на **Bonfante**, Pietro. *Corso di diritto romano*. Vol. I. *Diritto di famiglia*. Roma, 1925. 3^e ed. Milano, 1963, p. 53– 54, цитирано от **Бакари**, М. П., цит. съч., с. 397 и сл., както и другите цитирани от нея съчинения в п. 2.

¹⁰¹ За Корнелия Гракх вж. *Plut., Tib. Gracch.* 1,5.; *Cic., De divinatione*, 1,36, както и **DIXON**, S., *Cornelia, mother of the Gracchi*. London, New York, 2007 ; **GUARINO**, A. *Minima de Gracchis*. – In: *Studi A. Biscardi*, Vol. I, Milano, 1982, p. 53– 67 на <http://www.antonioguarino.it/wp-content/uploads/2016/11/Pagine-di-diritto-romano-III-Spunti-di-storia-constituzionale-Minima-de-Gracchis-II-naso-di-Cornelia.pdf>.

¹⁰² За Марция вж. *Plin., N. H.*, 7,122, *Plut. Cat. Minor*, p. 24–25, както и **Cantarella**, Eva. *Matrimonio e sessualità nella Roma repubblicana. Una storia romana di amore coniugale*. – In: *Seminarios complutenses de derecho romano*, 13 (2001), p. 21–35 на <http://www.storiadelledonne.it/wp-content/uploads/2008/12/Cantarella2005.pdf> ; **Flaceliere**, Robert. *Caton d'Utique et les femmes*. – In: *Mélanges Jacques Heurgon*, v. I, Roma, 1976, p. 293–302 на https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1976_ant_27_1_1992.

¹⁰³ За Турия сведенията са от надгробен надпис (*laudatio Turiae-funeberis oratio uxori dedicata*) от 8–2 г. пр. Хр. (*CIL VI*, 1527), за който се предполага, че е посветен на съпругата на консула Квинт Лукреций Веспил и който възхвалява добродетелите на римската матрона в епохата между Втория триумвират и началото на управлението на император Октавиан Август. Вж. текст и коментар на надписа в **Wistrand**, Eric. *The so-called Laudatio Turiae. Introduction, Text, Translation, Commentary*. Göteborg, 1976. Вж. и **Lemosse**, Maxime. *A propós de la „Laudatio Turiae“*. – In: *Bulletin of the Institute of Classical Studies at the University of London*, 30 (1983), p. 85 ss.; **Peppe**, Leo. *Posizione giuridica e ruolo sociale della donna romana in età repubblicana*. Milano, 1984, p. 70 ss.; **Flachlawrence**, T. *The Laudatio Turiae: A Source for Roman Political and Social History*. – In : *Berkeley Undergraduate Journal*

Все с оглед на просперитета на фамилията въпреки много по-значимото място, което римската съпруга заема в обществото, патриархалният морал, религията и правото не ѝ дават възможност да се „разпорежда“ със своето майчинство. Счита се, че макар забраната за аборт да е спомената едва в една конституция на император Каракала от 211 г. сл. Хр, всъщност тя е съществувала още от архаичната епоха. Има достатъчно сведения, за да се предполага, че абортирането без знанието или съгласието на съпруга в архаичната и републиканската епоха се е наказвало от него, било като упражни *ius vitae necisque* начело на *iudicium domesticum*, било най-малкото с едностранно прекратяване на брака (*repudium*) с всички негативни последици от това¹⁰⁴. Плутарх (*Plut., Vita Romuli* 22.3). споменава именно аборта чрез приемане на отровна отвара за основание за развод или дори умъртвяване на жената по времето на Ромул. Цицерон при защитата на Клуенции (*Cic., pro Cluent.* 11.32) привежда пример за осъждането на смърт на жена, направила аборт, уговорена и приела пари от другите наследници на починалия ѝ съпруг. Дори в Хипократовата клетва наред с общото споменаване на всякакви недопустими увреждания, причинявани в хода на лечението от лекаря, изрично се определя и забраната за даване на абортивни средства¹⁰⁵.

По-либералните отношения в тази област са засвидетелствани само сред аристократичния елит към епохата на Принципата, но винаги са обект на осъдително обществено отношение, религиозни санкции и дори специална уредба, създадена от Август, за заздравяване на нравите, увеличаване на раждаемостта и укрепване на фамилията¹⁰⁶. В християнската епоха забраната за аборта е на религиозно основание, но тя следва утвърдената вековна римска традиция, според която бракът и създаването и отглеждането на поколение са институти на естественото право – *liberorum quaerendorum causa*.

of Classics, 3. 1 (2014) на <https://escholarship.org/uc/item/2123r4bs>; подробно в монографията на **Osgood**, J. *Turia: A Roman Woman's Civil War*. Oxford, 2014.

¹⁰⁴ Вж. по-подробно в **Mentxaka**, Rosa. *El aborto en el Derecho Romano Clásico*. – In: *Estudios de Deusto*, Vol. 31, 1983, p. 307 ss.; **Nardi**, Enzo. *Procurato aborto nel mondo greco-romano*. Milano, 1971, p. 45 ss.; **Annunziata**, Dario. *Il procurato aborto in diritto romano. Brevi cenni a proposito di D. 48.8.8*. – In: *Legal roots*, 7 (2018), p. 131–143 и цитираната там по-нова литература.

¹⁰⁵ В превод на български „... Никога и никому няма да препоръчвам употребата на отрови и ще отказвам да давам на когото и да било подобно нещо. **Също така не ще дам на жена песар за унощожаване на плода**; ще пазя своя живот и своето изкуство винаги чисти и неопетнени от никакво престъпление...“

¹⁰⁶ За августовото брачно законодателство и мерките за насърчаване на раждаемостта, както и санкционирането на изневярата и насилието над жени вж. обобщение на литературата у **Mcginn**, Thomas. A. J. *The marriage legislation of Augustus: a study in reception*. – In: *Legal roots*, 2 (2013), p. 7–43.

Въпреки че се счита, че съпрузите споделят обща съдба (*consortes omnis vitae*) и са равни в общението си според божественото и човешкото право (*iuris humani e divini communicatio*), както определя Модестин (D. 23.2.1.), доминирането на *pater familias* по отношение на потомството е очевидно и в редица правни принципи и правно регламентирани обичаи. След раждането приемането на детето във фамилията¹⁰⁷, което има за основна последица и определянето на произхода му според статуса на бащата, са от основно значение за неговото съществуване¹⁰⁸. *Pater familias* още от този начален момент придобива право над живота на новороденото (*ius vitae necisque*) и това се запазва като неотменен атрибут на бащината власт¹⁰⁹. Той преценява дали да запази живота на детето, особено ако има някакъв недъг, чудовищен вид или неясен пол¹¹⁰. Пак той самостоятелно и въобще без зачитане на волята на *mater familias* може да реши детето да бъде изоставено или продадено, най-често поради икономическа невъзможност да бъде отгледано в семейството¹¹¹. Тези права могат да бъдат упражнени и в по-късна възраст на детето. Наред с това

¹⁰⁷ За ритуалното и правно значение на акта на приемане на новороденото от *pater familias*– *tollere, suscipere liberos* вж. **Santoro**, N. Sul “*tollere liberos*“. – In: INDEX, 27 (2000), 273–278; **Capogrossi-Colognesi**, L. *Tollere liberos*. – In: MEFRA, 102 (1990), p. 107–122 на https://www.persee.fr/doc/AsPDF/mefr_0223-5102_1990_num_102_1_1662.pdf.

¹⁰⁸ Относно презумпцията за бащинство вж. D. 2, 4, 5; D. 1, 6, 6. Вж. синтезирано в статията на **Lefebvre-Teillard**, Anne. *Pater is est quem nuptiae demonstrant: jalons pour une histoire de la presumption de paternite*. – In: RHD, 69 (1991), p. 331–341.

¹⁰⁹ Относно *ius vitae necisque* като право за разпореждане с живота на подвластните, вкл. и тяхното убийство **Westbrook**, Raymond. *Vitae necisque potestas*. – In: Historia, 48 (1999), p. 203–223 на <https://www.jstor.org/stable/4436540>; **Thomas**, Yan. *P Vitae necisque potestas. Le père, la cité, la mort*. – In: *Du châtement dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique. Table ronde de Rome (9–11 novembre 1982)* Rome, 1984, p. 499–548 на https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1984_act_79_1_2546

¹¹⁰ Отношението към новородените, които са определени като *monstrum* **Allery**, Annie. *Les enfants malformés et handicapés à Rome sous le Principat*. – In: Pallas. REA, 106 (2004), 73–01 на <https://journals.openedition.org/pallas/5691>. За недъгавите и нежизнеспособни деца, както и за децата с неопределен пол вж. **Monaco**, Lucia. *Percezione sociale e riflessi giuridici della deformità*. – In: *Diritti degli altri in Grecia e a Roma*. Sankt Augustin, 2011, pp. 396–415; **Tafaro**, Sebastiano. *Diritto alla vita e infanticidium*. – In: *Diritto & storia*, 11 (2013) <http://www.dirittoestoria.it/11/tradizione/Tafaro-Diritto-vita-infanticidium.htm>; **Vallar**, Sandrine. *Les hermaphrodites : l'approche de la Rome antique*. – In: RIDA, 60 (2013), p. 201–217.

¹¹¹ За *ius exponendi* вж. **Lanfranchi**, F. „*Ius exponendi*“ e *obbligo alimentare nel diritto romano classico*“. – In: SDHI, 6 (1940), p. 5 ss.; **Lovato**, Andrea. *Vindicatio puerorum e status degli esposti nel Tardoantico*. – In: *Ravenna Capitale. Giudizi, giudici e norme processuali in Occidente nei secoli IV-VIII. Vol.I*. Santarcangelo di Romagna, 2014, p. 239–254 и монографията на **Lorenzi**, Carlo. *De iure necandi et vendendi et exponendi liberos. Nel diritto romano tardoimperiale*. Napoli, 2018 и цитираната там подробна библиография.

pater familias дава съгласие за осиновяване на подвластен син или дъщеря¹¹², за брак на подвластна дъщеря, съответно за неговата форма (със или без manus) и за зестрата¹¹³, за постъпването на подвластен син на военна служба¹¹⁴, за предоставянето на подвластни на фамилно имущество за осъществяване на търговски сделки (peculium, начначаване като exercitor или institor)¹¹⁵, обезпечаване на дългове¹¹⁶ и пр.

Въпреки това mater familias има определена позиция в римската фамилия, която определя не само нейното социално, но и правно положение и с което са свързани не само задължения, но и права. Но доколкото то се определя въз основа на много критерии – наличието на брак, съпружеска или бащина власт, раждане на деца, благопристойно поведение, правна самостоятелност и дееспособност, и всеки от тях еволюира във времето, то трудно може да се определи някакъв еднозначен и обобщен статус, който да е свързан с това понятие. Но същото може да се каже и за много други статуси, включително и за pater familias, а също и за еволюцията на институтите на римската фамилия, на дееспособността, брака и пр.

5. Заключение

Няма достатъчно информация за контекста на становището на Улпиан, поставено в началото на това изследване. То обаче може да бъде интерпретирано в няколко насоки във връзка с разгледаните по-горе проблеми относно статуса на mater familias, който може да бъде обобщен така:

1. Жената на първо място се разглежда като майка, създателка на живота, закриляна от религията, морала и обичаите. Обвързана в брак, разведена, вдо-

¹¹² Вж. обобщено в **Russo Ruggeri**, Carmela. La datio in adoptionem. I. Origine, regime giuridico e riflessi politico-sociali in età repubblicana ed imperiale. Milano, 1990. ID. La datio in adoptionem. II. Dalla pretesa influenza elleno-cristiana alla riforma giustiniana. Milano, 1995 и цитираната там библиография.

¹¹³ Съгласието за брак на дъщерята при coemptio вж. в **Bartocci**, Ugo. Le species nuptiarum nell'esperienza romana arcaica. Relazioni matrimoniali e sistemi di potere nella testimonianza delle fonti. Roma, 1999; **Peppe**, Leo. Storie di parole, storie di istituti sul diritto matrimoniale romano arcaico. – In: SDHI, 63 (1997), p. 123–196; за dictio dotis **Magagna**, M. D. 23. 4. 19: in tema di patti dotali. – In: In memoria di Gianbattista Impallomeni, II, Index, 27 (1999), p. 471–490.

¹¹⁴ Вж. **La Rosa**, F. I peculii speciali in diritto romano. Milano, 1953 ; **Longo**, Giuseppe. Sulla capacità patrimoniale e processuale del filius familias fornito di peculio castrense. – In: Annali della Facoltà di giurisprudenza di Macerata, 21 (1957), p. 1–23.

¹¹⁵ Вж. монографията на **Longo**, Sara. Filius familias se obligat. Il problema della capacità patrimoniale dei filii familias. Milano, 2003 и цитираната библиография.

¹¹⁶ Относно обезпечаване на дългове вж. основно монографията на **Lucrezi**, Francesco. Senatusconsultum macedonianum. Napoli, 1992 с обширна библиография.

вица, неподвластна, тя има своето място в римското общество и то е правно защитено;

2. Съпругата е в основата на *familia* – не само в исторически план и като отглас от матриархата, но в биологичен и социален аспект с оглед осигуряване на репродукцията на рода, като пазителка на ценностите, морала, традициите и духовната общност и стопанка на фамилното имущество;

3. Бракът не случайно е наречен *matrimonium* – той е създаден с оглед бъдещото майчинство на съпругата и признание на ролята на жената в затвореното в рамките на *domus* фамилно общение. Етимологията и конструирането на термините много точно отразяват социалната практика и мисловни схеми;

4. Не е случайно и разграничаването на позициите на *mater familias* като пазителка на брачната общност и на *pater familias* като активен участник в обществения и икономическия живот на *civitas*, създател и притежател на фамилното имущество, наречено *patrimonium*. Налице е една особена диалектика на „затваряне“ и вътрешно опазване на интегритета на фамилията от *mater familias* и „отваряне“, експониране и опериране с имуществото и организиране на членовете на фамилията за действията им в обществото от *pater familias*. Така двата термина с определено правно значение – *matrimonium* и *patrimonium*, отразяват основния модел на римското общество, изградено от фамилии и родове и обединено от философската, етична, политическа и правна концепция за *res publica*;

5. Въвеждането и използването на понятията за *mater familias* и *matrona* с определено правно значение показва от една страна силната обвързаност на правните и етичните норми, но и еволюцията на положението на жената в римското общество и на фамилната власт, отношението към майчинството, съпругеската вяръност, общественото достойнство, икономическата самостоятелност и личностното утвърждаване.

Ако се върнем към началото на изложението, то отново трябва да споменим особената трудност за изясняване на действителния смисъл, който е вложил Улпиан в цитираното твърдение. Поставено самостоятелно, твърдението на Улпиан провокира към някои по-свободни интерпретации. Несъмнена е позицията на *pater familias* начело на фамилната общност, в която протича развитието на поколението и наследяването. На това обаче, и сякаш на същото концептуално ниво, се противопоставя съществуването на *familia sua* на жената. Ако в случая терминът се възприема не толкова в персонален, колкото в имуществен аспект, то е напълно обяснимо защо се определя нейното ръководно място (*caput familiae suae*). Самият термин *caput*, който е с богата семантика, дава възможност за такъв извод¹¹⁷. Интерпретацията на целия из-

¹¹⁷ Всъщност понятието за „*caput*“ в правото определено се свързва с правния статус, съответно с правоспособността и нейното изменение – *capitis deminutio*. Вж. изследванията в сборника **Corbino, A., M. Humbert, G. Negri.** *Homo, caput, persona. La costruzione*

раз би могла да се обвърже и с някое по-широко значение на лексемата „*finis*“ като цел или предназначение, а не непременно като край и предел¹¹⁸. В този смисъл тълкуването може да е свързано с ролята на жената като пазителка на домашното огнище, на домашния култ, на нейната неизменна роля за съществуването на фамилията и за завършеността на тази общност, обединена именно около фигурата на майката и съпругата.

Няма обаче сериозни основания или обвързаност с други запазени текстове от римската юриспруденция, които да потвърдят едно такова, при това и не съвсем правно, тълкуване. Едва ли и Улпиан, един от най-прецизните в терминологичен и концептуален план юристи, би си позволил подобен полет на мисълта. Едва ли и Юстиниановите юристи са имали предвид някакви други значения на термините „*caput*“ и „*finis*“, които в римското право са с ясно правно съдържание. Така че енигмата на текста остава.

Все пак като основен извод в това изследване може да се приеме, че макар и *mater familias* да не заема място, равностойно на позицията на *pater familias* в обществото и според правото, то е обособено, в непрекъсната еволюция, по-скромно и ограничено, но не по-малко значимо. И независимо от това каква е формата на нейния брак, как са определени нейните *status libertatis*, *status civitatis* и *status familiae*, то с термина *mater familias* се означава определено и обособено правно положение.

ЛИТЕРАТУРА

Андреев, Михаил. Римско частно право. София: Наука и изкуство, 1975.

Дворецкий, Иосиф. Латинско-русский словарь. Москва 1980– в електронен вариант на <http://linguaeterna.com/vocabula/show.php?n=27228>

Дыдынский, Федор М. Латинско-русский словарь к источникам римского права. Варшава, 1896 на <https://lawbook.online/pravo-rimskoe/latinsko-russkiy-slovar-istochnikam-rimskogo.html>

Илиев, Димитър. За понятието брак и определението на римския юрист Модестин. – Съвременен право, 2000, № 3.

Albanese, B. *Capitis deminutio*. – In: Studi A. Arena. Vol. I. Padova, 1981.

Allende Correa, Maria E. *La mujer romana en la obra de Tito Livio. El exemplum y el ideal*

giuridica dell'identita nell'esperienza giuridica romana. Dall'epoca di Plauto a Ulpiano. Pavia, 2010 и класическото изследване на **Albanese**, B. *Capitis deminutio*. – In: Studi A. Arena. Vol. I. Padova, 1981, p. 31–66 с позоваване на по-старата литература. Лексемата на първо място означава глава, лице, човек в анатомичен смисъл, но също и разум, разсъдък, живот, начало, връх, извор, източник, същност, основа, столица, основен капитал, началник, ръководител, предводител, глава или раздел и пр.

¹¹⁸ Основното значение на лексемата е „предел, граница, рубеж“, както и „край, изход, смърт“, но също и „цел, назначение, намерение, връх, висша степен, висше благо“. Вж. рубриката *finis (finis)* – Bove, L. *Finis*. – In: NDI. Vol. VII, Torino, 1961, p. 369– 370.

- femenino en la Antigua Roma. – In: *Historias del Orbis Terrarum*, 18 (2017), file:///C:/Users/Malina/Downloads/Dialnet-LaMujerRomanaEnLaObraDeTitoLivio-6120179.pdf
- Allery**, Annie. Les enfants malformes et handicapés à Rome sous le Principat. – In: *Pallas. REA*, 106 (2004), 73–101 на <https://journals.openedition.org/pallas/5691>
- Alvarez-Melero**, Anthony. (eds.) *Clarissima femina. Etudes d'histoire sociale des femmes de l'élite à Rome. Scripta varia*. Bruxelles, 2016.
- Amunategui Perello**, C. F. Casos de matrimonios sine manu en tiempos arcaicos. – In: *RGDR*, 10 (2008) https://www.iustel.com/v2/revistas/detalle_revista.asp?id_noticia=406607
- Annunziata**, Dario. Il procurato aborto in diritto romano. Brevi cenni a proposito di D. 48.8.8. – In: *Legal roots*, 7 (2018).
- Astolfi**, Riccardo. *Il matrimonio nel diritto romano classico*, 2e ed., Padova, 2014.
- Augenti**, Domenico. *Momenti e immagini della donna romana*. Roma, 2007.
- Baccari**, M. P. *Concetti ulpiani per il "diritto di famiglia"*. Torino, 2000.
- Baccari**, Maria Pia. *Matrimonio e donna. Vol. I. Concetti ulpiani*. Torino, 2012.
- Barrett**, Anthony A. *Livia: first lady of imperial Rome*. New Haven, 2002.
- Bartocci**, Ugo. *Le species nuptiarum nell'esperienza romana arcaica. Relazioni matrimoniali e sistemi di potere nella testimonianza delle fonti*. Roma, 1999.
- Bauman**, Richard. *Women and Politics in Ancient Rome*. New York: Routledge, 1994.
- Benveniste**, Emile. *Il vocabolario delle istituzioni indoeuropee*. (trad. it.). Torino, 1976 (2 ed. 1969).
- Berger**, Adolf. *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia, 1953 (2002).
- Biondi**, Biondo. *Diritto romano cristiano. Vol. 2*.
- Blanch Nougues**, Juan M. La filiación en el pensamiento jurídico romano: ueritati locum superfore. – In: *RGDR* 3 (2004) на https://www.iustel.com/v2/revistas/detalle_revista.asp?id_noticia=403355
- Boels–Janssen**, N. Bona dea dévoilée. – In: *REL*, 92(2014).
- Bonfante**, Pietro. *Corso di diritto romano. Vol. I. Diritto di famiglia*. Roma, 1925. 3e ed. Milano, 1963.
- Bonte**, P, **Copet-Rougier**, E. Groupes de parenté et stratégies matrimoniales.– In: *Parenté et stratégies familiales dans l'Antiquité romaine*. Rome, 1990.
- Bove**, L. Finis. – In: *NDI. Vol. VII*, Torino, 1961.
- Buonopane**, Alfredo, **Francesca Cenerini**. (eds.) *Donna e vita cittadina nella documentazione epigrafica. Atti del II Seminario sulla condizione femminile nella documentazione epigrafica*. Verona, 25–27 marzo 2004. Faenza, 2005.
- Burns**, Jasper. *Great women of imperial Rome. Mothers and wives of the Caesars*. London. New York, 2007.
- Cancelli**, Filippo. *Res publica – princeps di Cicerone e altri saggi*. Torino, 2017.
- Cantarella**, Eva. *L'ambiguo malanno. Condizione e immagine della donna nell'antichità greca e romana*. Milano, 2013.
- Cantarella**, Eva. *Marriage and Sexuality in Republican Rome: A Roman Conjugal Love Story*.– In: *The Sleep of Reason: Erotic Experience and Sexual Ethics in Ancient Greece and Rome*, Chicago, 2002.
- Cantarella**, Eva. *Matrimonio e sessualità nella Roma repubblicana. Una storia romana di amore coniugale*. – In: *Seminarios complutenses de derecho romano*, 13 (2001), на

- <http://www.storiadelledonne.it/wp-content/uploads/2008/12/Cantarella2005.pdf>
- Carcaterra**, Ava. Mater familias – In : AG, 123 (1940).
- Cascione**, Cosimo. Antichi modelli familiari e prassi corrente in età protoimperiale. – In: Ubi tu Gaius. Modelli familiari, pratiche sociali e diritti delle persone nell'età del Principato. Relazioni del Convegno internazionale di Diritto Romano, Copanello 4–7 giugno 2008, Milano 2014.
- Cascione**, Cosimo. Matrone «vocatae in ius» tra antico e tardoantico. – In: Index 40 (2012), на <https://unina.academia.edu/CosimoCascione>
- Cenerini**, Francesca. Donne e politica alla luce della documentazione epigrafica. – In: Epigrafia e politica. Contributo della documentazione epigrafica allo studio della dinamiche politiche nel mondo romano, a cura di S. Segenni, M. Bellomo. Milano, 2017.
- Cenerini**, Francesca. La rappresentazione della maternità : alcuni confronti fra carmina e imagines su pietra nella Regio VIII. – In: Ostraka, 19 (2010) на <https://www.torrossa.com/it/resources/an/2510821>;
- Cenerini**, Francesca. La rappresentazione della maternità : alcuni confronti fra carmina e imagines su pietra nella Regio VIII. – In: Ostraka, 19 (2010), p. 117–125 на <https://www.torrossa.com/it/resources/an/2510821>
- Charles-Laforge**, Marie-Odile. Patrimoines et heritages des femmes a Rome: l'exemple des princesses Antonines. – In: Arcana imperii. V.1. Mélanges d'histoire économique, sociale et politique offert au professeur Yves Roman. Paris, 2015.
- Chrystal**, Paul. Women in ancient Rome. Gloucester, 2013.
- Colognesi**, L. Tollere liberos. – In: MEFRA, 102 (1990), 107–122 на https://www.persee.fr/doc/AsPDF/mefr_0223-5102_1990_num_102_1_1662.pdf.
- Corbino**, A., M. **Humbert**, G. **Negri**. Homo, caput, persona. La costruzione giuridica dell'identità nell'esperienza giuridica romana. Dall'epoca di Plauto a Ulpiano. Pavia, 2010.
- Cosentini**, C. Patrono. – In : NDI, t.XII, Torino, 1965.
- Daremborg**, Victor, **Saglio**, Edmond. Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines (DAGR), Paris 1873 –1919, t. 3.2.
- Della Luna**, M. Antiquitus libera matrimonia esse placuit. Profili evolutivi del matrimonio nel diritto romano e nel diritto moderno. – In: A&R, 32 (1987).
- Ernout**, Alfred, Antoine **Meillet**. Dictionnaire Etymologique De La Langue Latine. Paris, 2001.
- Fau**, Guy. L'émancipation féminine dans la Rome antique. Paris, 1978.
- La Femme**. Recueil de la Société Jean Bodin. Vol. XI. Bruxelles, 1959.
- Fayer**, Carla. La familia romana: aspetti giuridici ed antiquari. Roma, 2005 на https://books.google.bg/books/about/La_familia_romana.html?id=FnzxmEeboRQC&redir_esc=y
- Feuvrier-Prevotat**, Claire. Le concept de la familia pecuniaque dans la Loi des XII tables. – In: La question agraire a Rome: droit romain et société. Perceptions historiques et historiographiques. Como.
- Fino**, M. A. La legislazione matrimoniale Augustea. Un'occasione per valutare le potenzialità dell'analisi del diritto condotta nella prospettiva dell'ecologia umana. Valutazioni preliminari a Pierluigi Zannini. Scritti di diritto romano e giusantichistici. Milano, 2018.
- Fiori**, Roberto. Mater familias. – In: BIDR, 35–36 (1993– 1994).
- Flachlawrence**, T. The Laudatio Turiae: A Source for Roman Political and Social History. – In : Berkeley Undergraduate Journal of Classics, 3. 1 (2014) на <https://escholarship.org/>

uc/item/2123r4bs

- Flaceliere**, Robert. *Caton d'Utique et les femmes*. – In: *Mélanges Jacques Heurgon*, v. I, Roma, 1976, na https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1976_ant_27_1_1992
- Frei-Stolba**, Regula, **Bielman**, Anne, **Bianchi**, Oliver. (eds.) *Les femmes antiques entre sphere privée et sphere publique*. Actes du diplôme d'études avancées, Universités de Lausanne et Neuchâtel, 2000–2002. Bern, 2003.
- Fuentesecca**, Pablo. *Maternum patrimonium*. (Revision de CTh. 8. 18. 1 y 8. 18. 2). – In: *AARC*, 9 (1993).
- Gaffiot**, Felix. *Dictionnaire Latin-Français*. Paris 1934, 2e ed. 2016.
- Galeno**, G. *Parentela e affinità (Diritto Romano e vigente)*. – In: *NDI*, v. 12, Torino 1965.
- Gardner**, Jane F. *Women in Roman Law and Society*. Bloomington, 1991.
- Gaudemet**, Jean. *Le statut de la femme dans l'Empire romain*. – In: *Etudes de droit romain*, v. 3. *Vie familiale et vie sociale*. Napoli, 1979.
- Giunti**, Patrizia. *Mores e interpretatio prudentium nella definizione di materfamilias (una qualifica fra conventio in manum e status di sui iuris)*. – In: *Nozione formazione e interpretazione del diritto dall'età romana alle esperienze moderne*. Mélanges F. Gallo, I, Napoli, 1997.
- Goodwater**, Leanna. *Women in the Antiquity: an annotated bibliography*. Metuchen, 1975.
- Gourevitch**, Danielle. *Se marier pour avoir des enfants : le point de vue du médecin*. In: *Parenté et stratégies familiales dans l'Antiquité romaine*. 1990.
- Grubbs**, Judith Evans. *Women and the Law in the Roman Empire: A Sourcebook on Marriage, Divorce and Law in the Roman Empire*. Routledge, 2002.
- Hemelrijk**, Emily A. *Octavian and the introduction of public statues for women in Rome*. – In: *Athenaeum*, 93 (2005).
- Hillner**, Julia. *A woman's place: imperial women in Late antique Rome*. – In: *Antiquite tardive*, 25 (2017).
- Hoebenreich**, E., **Kuehne**, V. *Las mujeres en Roma antigua. Imágenes y derecho*. Lecce, 2009.
- Kaser**, Max. *Das römische Privatrecht*. T. I. München, 1955.
- Kunkel**, Wolfgang. *Mater familias*. – In: *RE*, XIV.2.
- Lanfranchi**, F. „*Ius exponendi*“ e obbligo alimentare nel diritto romano classico”. – In: *SDHI*, 6 (1940).
- Lamberti**, Francesca. *Convivenze e 'unioni di fatto' nell'esperienza romana: l'esempio del concubinato*. – In: *RIDA*, 64 (2017).
- Lamberti**, Francesca. *Su alcune distinzioni riguardo all'età dell'impubere nelle fonti giuridiche romane*. – In: *Scritti di storia per Mario Pani*. Bari, 2011.
- Lambertini**, Renzo. *I caratteri della Novella 118 di Giustiniano*. Milano, 1977.
- Lefebvre-Teillard**, Anne. *Pater is est quem nuptiae demonstrant: jalons pour une histoire de la présomption de paternité*. – In: *RHD*, 69 (1991).
- Lemosse**, Maxime. *A propos de la „Laudatio Turiae”*. – In: *Bulletin of the Institute of Classical Studies at the University of London*, 30 (1983).
- Longo**, Giuseppe. *Sulla capacità patrimoniale e processuale del filius familias fornito di peculio castrense*. – In: *Annali della Facoltà di giurisprudenza di Macerata*, 21 (1957).
- Longo**, Sara. *Filius familias se obligat. Il problema della capacità patrimoniale dei filii familias*. Milano, 2003.

- Lorenzi**, Carlo. De iure necandi et vendendi et exponendi liberos. Nel diritto romano tardoimperiale. Napoli, 2018.
- Lovato**, Andrea. Vindicatio puerorum e status degli esposti nel Tardoantico. – In: Ravenna Capitale. Giudizi, giudici e norme processuali in Occidente nei secoli IV–VIII. Vol. I. Santarcangelo di Romagna, 2014.
- Magagna**, M. D. 23. 4. 19: in tema di patti dotali. – In: In memoria di Gianbattista Impallomeni, II, Index, 27 (1999).
- Mantzilas**, Dimitrios. Mater Matuta: An Overview of her Cult – In: Myrema. Mythology-Religion-Magic. 30 Articles and Essays, Ioannina, 2018, 487–540.
- Masi Doria**, Carla. Civitas operae obsequium: tre studi sulla condizione giuridica dei liberti. Napoli, 1993.
- Mastrocinque**, Attilio. Bona dea and the cults of roman women. Stuttgart, 2014.
- Mastrocinque**, Attilio, **Giuffrè Scibona**, Concetta. (ed.). Mélanges Guilia Sfamini Gasparro. Demeter, Isis, Vesta and Cybele. Stuttgart, 2012.
- McGinn**, Thomas A. J. La familia e i poteri del pater. – In: XII tabulae. Testo e commento, T I, Napoli, , 2018.
- McGinn**, Thomas. A. J. The marriage legislation of Augustus: a study in reception. – In: Legal roots, 2 (2013).
- Meinhart**, Marianne. Die Senatusconsulta Tertullianum und Orfitianum in ihrer Bedeutung fuerdas klassische roemische Erbrecht. Graz, Wien, Koeln, 1967.
- Melillo**, Generoso. La media iurisprudencia e le limitazioni alla legittimazione successoria delle donne. – In: Studi per Giovanni Nicosia,. Vol. V. Milano, 2007.
- Mentxaka**, Rosa. El aborto en el Derecho Romano Clásico. – In: Estudios de Deusto, Vol. 31, 1983.
- Minaud**, Gerard. Les vies de 12 femmes d’empereur romain – Devoirs, Intrigues & Voluptés, Paris, 2012.
- Monaco**, Lucia. Heriditas e mulieres. Riflessioni in tema di capacita successoria della donna in Roma antica. Napoli, 2000.
- Monaco**, Lucia. Percezione sociale e riflessi giuridici della deformità. – In: Diritti degli altri in Grecia e a Roma. Sankt Augustin, 2011.
- Morelli**, Anna L. Madri di uomini e di dei. La rappresentazione della maternità attraverso la documentazione numismatica di epoca romana. Bologna, 2009.
- Nardi**, Enzo. Procurato aborto nel mondo greco-romano. Milano, 1971.
- Nunez Paz**, Maria I. Progresivo y limitado reconocimiento de la figura materna en el Derecho romano. De la cesión del vientre al ejercicio de la tutela. – In: Madres y maternidades. Construcciones culturales en la civilización clásica. Oviedo, 2009.
- Osgood**, J. Turia: A Roman Woman’s Civil War. Oxford, 2014.
- Oxford Latin Dictionary**, Oxford, 1968.
- Pandora’s Daughters: The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity. Baltimore, 1987.
- Patrick**, Laurence. La femme et son rang dans le Code Theodosien. – In: Société, économie, administration dans le Code Theodosien, Lille, 2012.
- Pavon**, Pilar. La mujer en la legislacion de Adriano. – In: SDHI, 82 (2016).
- Pennacchio**, Carmen. Normazione imperiale e patrimoni femminili. – In: Legal roots, 3 (2014).

- Peppe**, Leo. *Civis romana. Forme giuridiche e modelli sociali dell'appartenanza e dell'identità femminili in Roma antica*. Lecce, 2016.
- Peppe**, Leo. *Posizione giuridica e ruolo sociale della donna romana in età repubblicana*. Milano, 1984.
- Peppe**, Leo. *Storie di parole, storie di istituti sul diritto matrimoniale romano arcaico*. – In: *SDHI*, 63 (1997).
- Perozzi**, Silvio. *Istituzioni di diritto romano*. T. I, Milano, 1947
- Perrot**, Michelle, *Historia de las mujeres*. 1. *La Antigüedad*, Taurusminor, Madrid, 2000.
- Quadrato**, Renato. "Maris atque feminae coniunctio": "matrimonium" e unioni di fatto. – In: *Index*, 37 (2010).
- Rodriguez**, Lopez, Rosana, **Bravo Bosch**, Mª J. (eds.) *Mulier. Algunas historias e instituciones de Derecho Romano*. Madrid, 2015.
- La Rosa**, F. *I peculii speciali in diritto romano*. Milano, 1953.
- La Rosa**, F. *Osservazioni sulla parentà in età arcaica*. – In: *Studi per G. Nicosia*, v. IV., Milano, 2007.
- Ruggiero**, A. *Il matrimonio della impubere in Roma antica*. – In: *Atti dell'Accademia di Scienze morali e politiche di Napoli*, 92 (1981).
- Russo Ruggieri**, Carmela. *La datio in adoptionem*. I. *Origine, regime giuridico e riflessi politico-sociali in età repubblicana ed imperiale*. Milano, 1990.
- Salazar**, Revuelta, Maria. *Posición jurídica y papel social de la materfamilias a través del análisis de las diferentes acepciones del término en las fuentes romanas* – In: *RGDR* 20 (2013) на https://www.iustel.com/v2/revistas/detalle_revista.asp?id_noticia=413526
- Saller**, Richard P. *Pater Familias, Mater Familias, and the Gendered Semantics of the Roman Household*. – In: *Classical Philology*, 94, 2 (1999).
- Santoro**, N. *Sul "tollere liberos"*. – In: *INDEX*, 27 (2000).
- Schniebs**, Alicia. *Del Divi Filius al Pater Patriae. La paternalización del poder en tres textos latinos*. – In: *Phaos* 2 (2002).
- Severy**, Beth. *Augustus and the family at the birth of the Roman Empire*. New York, London, Routledge, 2003.
- Stevenson**, Tom R. *Acceptance of the Title Pater Patriae in 2 BC*. – In: *Antichthon*, 43 (2009).
- Tafaro**, Sebastiano. *Diritto alla vita e infanticidium*. – In: *Diritto & storia*, 11 (2013) <http://www.dirittoestoria.it/11/tradizione/Tafaro-Diritto-vita-infanticidium.htm>
- Thomas**, Yan. *P Vitae necisque potestas. Le père, la cité, la mort*. – In: *Du châtement dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique. Table ronde de Rome (9–11 novembre 1982)* Rome, 1984, на https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1984_act_79_1_2546
- De Vaan**, Michiel. *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*. Leiden–Boston, 2008.
- Vallar**, Sandrine. *Les hermaphrodites: l'approche de la Rome antique*. – In: *RIDA*, 60 (2013).
- Varela**, Julia. *Mater familias. Modelos clásicos de sociología del género: E Engels y E. Durkheim*. – In: *Política y sociedad*, 32 (1999) на https://www.researchgate.net/publication/27585804_Mater_familias_Modelos_clasicos_de_sociologia_del_genero_E_Engels_y_E_Durkheim

- Westbrook**, Raymond. Vitae necisque potestas. – In: *Historia*, 48 (1999), 203– 223 на <https://www.jstor.org/stable/4436540>
- Wistrand**, Eric. The so-called Laudatio Turiae. Introduction, Text, Translation, Commentary. Göteborg, 1976.
- Wolff**, Hans J. Trinocitium. – In: *TR*, 16 (1939).
- Wolodkiewicz**, Witold. Mater familias. – In: *Czasopismo prawno-historyczne*, 16 (1964).
- Wolodkiewicz**, Witold. Intorno al significato della nozione di 'mater familias'. – In: *Studi C. Sanfilippo*, vol. III, Milano, 1983.
- Wolodkiewicz**, Witold. Mater familias. – In: *Czasopismo prawno-historyczne*, 16 (1964).

Дадена в Катедра „Теория и история на държавата и правото“ – май 2020 г.
Рецензенти – проф. д-н Екатерина Матеева
доц. д-р Иван Кьосев

ПРОБЛЕМИ НА ПРАВНАТА УРЕДБА НА ПУБЛИЧНИТЕ ДЪРЖАВНИ ВЗЕМАНИЯ ЗА ТАКСИ

САШО ПЕНОВ*

Катедра „Административноправни науки“

Резюме: В студията се разглежда правният режим на таксите като публични държавни вземания при действието на Конституцията на Р България от 1991г. Проблеми пред правоприлагането възникват от приети през годините множеството законови и подзаконовни нормативни актове уреждащи държавни такси. След задълбочен анализ на действащото законодателство се обоснова нуждата от приемането на нов закон, в който да се очертаят принципите, въз основа на които се установява и определя размера на държавните такси (законоустановеност, пропорционалност, ясно разграничаване на дейностите, за които се събират такси, разходоориентираност и финансова обоснованост, достъпност на услугите). Законът трябва съдържа ясни правила относно делегирането на правомощия на изпълнителната власт при създаването на подзаконовни нормативни актове уреждащи конкретни дейности, за които се събират такси, подробна правна уредба на материята за освобождаване от държавни такси или намаляването на размера им, ясен ред за установяването, събирането и възстановяването на таксите. Един нов закон, който да уреди обществените отношения свързани с материята на държавните такси би допринесъл за осигуряване на баланс между публичния и частен интерес при уредбата на таксите и гарантиране на правата на гражданите.

Ключови думи: държавни такси, бюджетни приходи, публични вземания, принцип на правова държава, усъвършенстване на правната уредба.

* Професор по финансово право в ЮФ на СУ „Св. Климент Охридски“, доктор по право.

* Professor in Financial Law at the Faculty of Law, Sofia University „St. Kliment Ohridski“, Ph.D.

PROBLEMS OF THE LEGAL REGULATION OF PUBLIC RECEIVABLES FOR FEES

SASHO PENOV*

Department of Administrative Law Studies

Abstract: The study considers the legal regime of fees as public state receivables under the Constitution of the Republic of Bulgaria from 1991. Problems with law enforcement arise from the numerous laws and regulations governing state fees adopted over the years. After an in-depth analysis of the current legislation, the need for the adoption of a new law to outline the principles on the basis of which the amount of state fees is established and determined (legality, proportionality, clear distinction of the activities for which fees are collected, cost orientation and financial justification, accessibility of services). The law must contain clear rules on the delegation of powers to the Executive in the creation of regulations governing specific activities for which fees are collected, detailed legal framework for the exemption or reduction of state fees, a clear procedure for establishing, collecting and fee reimbursement. A new law regulating social relations to the matter of state fees would contribute to ensuring a balance between the public and private interest in the regulation of fees and guaranteeing the rights of citizens.

Keywords: state fees, budget revenues, public receivables, rule of law principle, improvement of the legal framework.

Нормативна уредба, понятие за такса

Във финансовото право държавните и общински такси се изучават като публично държавно или общинско вземане с финансовоправен произход. Основните законови нормативни актове, които уреждат таксите като публични вземания са чл. 60, ал. 1 от Конституцията, Законът за държавните такси (ЗДТ), Законът за местните данъци и такси (ЗМДТ), Законът за ограничаване на административното регулиране и административния контрол върху стопанската дейност (ЗОАРАКСД), Законът за публичните финанси, Данъчноосигурителният процесуален кодекс (ДОПК), Административнопроцесуалният кодекс (АПК), Гражданският процесуален кодекс (ГПК). Държавни такси са установени и в множество различни закони, уреждащи конкретни сфери на обществени отношения.

Понятието за такса се смята за изяснено в българската правна литература и съдебна практика.¹ Таксата има белезите на парично плащане, установено

¹ Ангелов, Ангел. Финансово право на НР България. 3. прераб. изд., София: СУ „Климент Охридски“, 1970, с. 238; Златарев, Емил и Веселин Христофоров. Финансово право на НР България. София: ВИИ К. Маркс, 1983, с. 311; Кучев, Страшимир. Финансо-

едностранно от държавата с властническият метод на правно регулиране. В чл. 60, ал. 1 от Конституцията на Република България (Конституцията) е определено задължението на гражданите да заплащат установените със закон такси съобразно техните доходи и имущество. Задължени лица са физически или юридически лица. Такса е длъжен да плати всеки, за когото законодателят е определил финансово задължение за извършени държавни разходи в негова полза – Решение № 13 от 2014 г. по к.д. № 1/2014 г. на Конституционния съд (КС). Задължението да се плати такса е публичноправно, защото е съдържание на публичноправно правоотношение. На него съответства правото на държавата чрез нейните органи на публично вземане от такси. Установяването на основанието и определянето на размера на таксите едностранно от държавата с нормативен акт предопределя техния задължителен характер. За разлика от данъците таксите не са безвъзмездни плащания. Те се дължат за дейност, респ. услуга, предоставяна от органи на изпълнителната власт, на местно самоуправление или техните администрации, от съдебната власт, а приходите от държавни и местни такси постъпват в съответните бюджети. Дейностите, респ. услугите, които предоставят държавните органи са им възложени с нормативния акт, който урежда статута, правомощията и дейността им. Чрез таксите се покриват част от разходите, които държавните органи правят за дейностите и услугите, които предоставят на физическите и юридическите лица. Задължението да се плати таксата се поражда по волята на гражданина, когато желае да се ползва от дадена дейност или услуга, но в някои случаи ползването на услугата е задължително според установен с нормативен акт административноправен режим.

Въз основа на правната уредба и бюджета, в който постъпват, се разграничават такси – публични държавни вземания (държавни такси) и такси – публични общински вземания (местни такси). Докато държавните такси се заплащат за множество услуги и действия, уредени в различни нормативни актове, то видовете местни такси са изброени изчерпателно в чл. 6 ЗМДТ.

Според чл. 162, ал. 2, т. 3 ДОПК публични са държавните и общински вземания за държавни и общински такси, установени по основание със закон. Според чл. 162, ал. 2, т. 2 ДОПК публични са държавните и общински вземания за други вноски, установени по основание и размер със закон. В решение № 10 от 2003 г. по к.д. № 12 от 2003 г. на КС, при действието на Данъчния процесуален кодекс (отм., ДВ, бр. 105 от 2005 г.), се приема, че таксите, определени по основание със закон, но чийто размер не е определен със закон са частни държавни вземания, а само определените по основание и размер със закон такси са публични държавни вземания. При действащата редакция на ДОПК това разбиране не е актуално. Всички такси, установени с нормативен

во право. София: ЛиСтра, 2004, с. 175; Стоянов, Иван. Финансово право. София: Феня, 2010, с. 319.

акт, които са вземания на държавата или общините, са публични вземания. Можем да квалифицираме таксите, определени по основание и размер със закон като публични държавни или общински вземания по смисъла на чл. 162, ал. 2, т. 2 ДОПК, а таксите, установени по основание със закон и по размер с подзаконов нормативен акт като публични държавни и общински вземания по смисъла на чл. 162, ал. 2, т. 3 ДОПК.

Публичните вземания от такси са вид бюджетен приход с постоянен характер. Те са от категорията неданъчни приходи в държавния бюджет, в бюджетите на отделни ведомства, на съдебната власт или други неданъчни приходи в общинските бюджети. Според чл. 16, ал. 1 от Закона за публичните финанси (ЗПФ) данъчноосигурителните и неданъчните приходи се набират от физически и юридически лица въз основа съответно на закон или на друг нормативен акт, административен акт или договор. В чл. 121, ал. 1 ЗПФ е уреден принцип за разпределение на приходите от такси според съдържанието на правната им уредба – когато в закон или в акт на Министерския съвет не е изрично посочено по кой бюджет се внасят приходните такси или е посочено, че те се внасят в приход на държавния бюджет, тези приходи постъпват по бюджета на съответната бюджетна организация. Таксите постъпват в приход на държавния или общинския бюджети в широкия смисъл на думата, тъй като услугите се предоставят от държавни и общински органи, от учреждения и организации, които се финансират от бюджета и от органите на съдебната власт. Приходите от съдебни такси постъпват в самостоятелния бюджет на съдебната власт, който е в структурата на държавния бюджет (чл. 362, ал. 2 от Закона за съдебната власт). На основание чл. 141, ал. 2 и ал. 4 от Конституцията Общинският съвет определя размера на местните такси като постоянен финансов източник на общината по ред, установен със закон. В чл. 45, ал. 1, т. 1, б. „б“ ЗПФ е предвидено, че общинският бюджет включва приходи от такси при условия и по ред, установени със закон, а ЗМДТ предвижда в чл. 9а, ал. 2 приходите от местни такси да постъпват в бюджета на общината, но Общинският съвет с решение може да се определи, кои местни такси и в какъв размер се събират от концесионер, на когото е възложено предоставяне на услугите.

В Единната бюджетна класификация за 2020 г. приходите от такси се групират на приходи от общински такси по видове, приходи от държавни такси, като последните, от своя страна, са разграничени на приходи от такси за административни и други услуги и дейност или приходи от такси и лицензии с данъчен характер, т.е. публични вземания, установени по основание и размер със закон по чл. 162, ал. 2, т. 2 ДОПК и приходи от съдебни такси. По изключение таксите могат да постъпват в бюджета на предприятие, на което са възложени за изпълнение държавни функции, когато услугата или дейността

е възложена за извършване на него и таксата подпомага издръжката му, напр. Държавно предприятие „Пристанищна инфраструктура“.

В допълнителните разпоредби на Закона за администрацията са определени понятията за административно обслужване, административни услуги, обществени услуги, организация, предоставяща обществени услуги. В Закона за електронното управление в § 1, т. 11 от Допълнителните разпоредби е посочено, кои са лицата, осъществяващи публични функции – „лица, осъществяващи публични функции“ са нотариусите, частните съдебни изпълнители, държавните и общинските учебни заведения, държавните и общинските лечебни заведения, възложителите по чл. 5, ал. 2 – 4 от Закона за обществените поръчки, които не са административни органи или организации, предоставящи обществени услуги и други лица и организации, чрез които държавата упражнява своите функции и на които това е възложено със закон“.

Не всички такси, събирани от лица, осъществяващи публични функции са публични държавни вземания. Според Закона за висшето образование на основание чл. 9, ал. 3, т. 7 и чл. 95, ал. 2 Министерският съвет утвърждава ежегодно до 30 април по предложение на министъра на образованието и науката въз основа на предложенията на държавните висши училища и научните организации по чл. 47, ал. 1 размера на таксите за кандидатстване и за обучение на студенти и докторанти в тях, с изключение на случаите на обучение срещу заплащане при условията на закона. Министерският съвет приема решение, с което определя таксите. Държавните висши училища са бюджетни предприятия (§ 1, т. 1 от Допълнителните разпоредби на Закона за счетоводството) с бюджетни взаимоотношения с държавния бюджет по смисъла на § 1, т. 4 от Допълнителните разпоредби на Закона за публичните финанси и лица, осъществяващи публични функции, които предоставят обществени образователни услуги, но според чл. 42, ал. 2 във връзка с чл. 13, ал. 3 ЗПФ техните бюджети са самостоятелни и не се включват в държавния бюджет.

Не са публични държавни и общински вземания таксите, които макар и да са установени по основание със закон и по размер с акт на Министерския съвет не са вземания на държавата или общините, а вземания на други лица, упражняващи публични функции, напр. нотариуси или частни съдебни изпълнители. На основание чл. 78, ал. 2 от Закона за частните съдебни изпълнители е приета с постановление на Министерския съвет Тарифа за таксите и разноските към Закона за частните съдебни изпълнители. На основание чл. 85, ал. 3 от Закона за нотариусите и нотариалната дейност е приета с постановление на Министерския съвет Тарифа за нотариалните такси към Закона за нотариусите и нотариалната дейност. Според Решение № 14783 от 2010 г. по адм.д. № 9492 от 2009 г. на ВАС понятието „нотариална такса“, като възнаграждение, което се заплаща на нотариус за извършената услуга, легално е дефинирано в § 1 от допълнителните разпоредби на Закона за нотариусите и

нотариалната дейност, а държавата си е запазила правото да определи фиксирана стойност на размера на възнаграждението с оглед публичния характер на предоставяната услуга. Текстът на чл. 60, ал. 1 от Конституцията урежда задължение на гражданите да заплащат установените в държавата публични вземания, каквито нотариалните такси не са. Не са публични вземания и често наричаните „такси“ плащания за услуги, предоставяни от частноправни субекти във връзка с търговската им дейност.

Ред за установяване на такси с нормативен акт

За всички такси, които са публични вземания е приложим принципът на законоустановеност. Той е подчертан в практиката на Конституционния съд по прилагането на чл. 60, ал. 1 от Конституцията (Решение № 10 от 2003 г. по к.д. № 12 от 2003 г.). При преценката на конституционността на чл. 1, ал. 1 ЗДТ, чрез разграничаването на понятията „установява“ и „определя“ употребени в чл. 60, ал. 1, респективно в чл. 84, т. 3 от Конституцията, се стига до разбирането, че само със закон, а не с друг нормативен акт може да се установи такса. Установяване или въвеждането на такса означава в закон да се определи от кого, за какво и на кого следва да се плаща таксата. Принципът на законоустановеност на таксите се прилага за основанието за таксата, а не и за нейния размер, защото чл. 84, т. 3 от Конституцията не изисква Народното събрание да определя размера и на таксите, а само на данъците. В закона, който въвежда таксата, са определени видовете дейности или услугите, за които се дължи такса, а определянето на размера ѝ може да е в подзаконов нормативен акт. В действащата правна уредба конкретните дейности или услуги поради многообразието им и размерите на таксите им се изброяват за държавните такси в Тарифа, приета с постановление на Министерския съвет. С наредба, приета от Общинския съвет се определят размерите на местните такси. Тези актове са подзаконови нормативни актове, приети въз основа на изрична законна делегация. Конституционният съд в посочено решение и Решение № 11 от 2003 г. по к.д. № 9 от 2003 г. приема, че чл. 84, т. 3 от Конституцията постановява, че само размерът на данъците се определя от Народното събрание, но няма никаква пречка да се определя със закон и размерът на таксите, които са публични държавни и общински вземания. Изводът е, че основанието за събиране на таксата трябва да се съдържа в закона, който я въвежда, а нейният размер може да е определен или в същия закон или в подзаконовия нормативен акт по прилагането му.

При прегледа на законодателството, уреждащо материята на таксите, се наблюдава различен ред за установяване на таксите.

Според чл. 1, ал. 1 ЗДТ държавните такси се събират от органите на съдебната власт, от другите държавни органи и бюджетни организации в раз-

мери, определени с тарифи, одобрени от Министерския съвет, и постъпват в държавния бюджет, освен ако със закон е предвидено друго. Въз основа на тази разпоредба или въз основа на норми от различни закони се предвижда, че размерите на установените в тях такси се определят от Министерския съвет. С постановление на Министерския съвет са приети множество Тарифи на основание чл. 1, ал. 1 ЗДТ. За някои от Тарифите съществуват и подзаконовни актове по прилагането им, напр. Инструкция № 18 от 14 октомври 1992 г. относно прилагането на Тарифа № 1 към Закона за държавните такси за таксите, събирани от съдилищата и от Министерството на правосъдието, Наредба № 21 от 21 май 1993 г. за прилагане на Тарифа № 12 за таксите, които се събират в системата на Министерството на финансите по Закона за държавните такси. Такси са въведени също и на самостоятелно основание с различни закони, несвързани със Закона за държавните такси и са приети тарифи за размера им.

ЗДТ не се прилага според § 2 от преходните му разпоредби за таксите, събирани от митниците, банките, пощите, телеграфите и телефоните и държавните предприятия, както и таксите, събирани по Закона за опазване на околната среда, Закона за железопътния транспорт, Закона за пътищата, Закона за безопасно използване на ядрената енергия, Закона за управление на отпадъците, Закона за морските пространства, вътрешните водни пътища и пристанищата на Република България и Закона за защитените територии, а размерът на таксите, събирани от държавните предприятия, се определя по тарифи, утвърдени от Министерския съвет. Търговските дружества, осъществяващи банкови, пощенски, телеграфни и телефонни услуги не събират държавни такси публични вземания за предоставяните от тях услуги. За таксите, събирани в посочените като изключени от обхвата на ЗДТ нормативни актове, Министерският съвет също с постановления е приел различни тарифи, като някои са издадени и въз основа и на норми от други закони. Например, Тарифа за таксите, които се събират в системата на Министерството на околната среда и водите, която е приета на основание чл. 72 и чл. 141 от Закона за опазване на околната среда, чл. 31, ал. 19 от Закона за биологичното разнообразие, чл. 23, ал. 3 от Закона за почвите, чл. 50, ал. 2, чл. 102г, ал. 3 и чл. 180, ал. 3 от Закона за водите, чл. 90 от Закона за управление на отпадъците, чл. 57, ал. 6 от Закона за лечебните растения, чл. 28, чл. 41 и чл. 58 от Закона за генетично модифицирани организми и чл. 8, параграф 8 от Регламент (ЕС) № 649/2012 г. на Европейския парламент и на Съвета от 4 юли 2012 г. относно износа и вноса на опасни химикали (ОВ, L 201, 27.07.2012 г.).

Със закон са установени и основанието и размерът на таксите по чл. 27, ал. 6 от Закона за управление на средствата от европейските структурни и инвестиционни фондове и по чл. 227а, чл. 235а, чл. 242а АПК и чл. 161, ал. 4 ДОПК, който препраща към АПК. Със закон и приложение към него са определени таксите, събирани от Комисията за финансов надзор. В Закона

за хазарта пък са предвидени два вида такси – такива, установени с Тарифата за таксите, които се събират по Закона за хазарта, приета на основание чл. 30, ал. 1 от закона и такси за поддържане на лиценз по чл. 30, ал. 3 и ал. 4. В чл. 62, ал. 1 от Закона за пощенските услуги е уредено задължението на пощенските оператори да заплащат лицензионни такси (първоначални, годишна такса за контрол, за изменение, допълнение или прехвърляне на индивидуалната лицензия) в размери и по начин, посочени в условията на индивидуалните лицензии. Според Решение № 10 от 2003 г. по к.д. № 12 от 2003 г. на КС Народното събрание определя със закон и размера на таксите, които не са свързани с насрещни услуги и не зависят от волята на гражданина да поиска услугата срещу заплащане на таксата, а имат характер на публично задължение към държавата или общината. От посочените примери се установява, че това разбиране не се следва стриктно при уредбата със закон на основанието и размерите на таксите.

За установяването на местните такси в Решение № 9 от 1996 г. по к.д. № 9 от 1996 г. Конституционният съд във връзка с прилагането на чл. 60, ал. 1, чл. 84, т. 3 и чл. 141 от Конституцията приема, че няма конституционна забрана законодателят да определя такси и да предоставя събирането им от органи на местното самоуправление, когато последните извършват съответните услуги. В решение № 9 от 2000 г. по к.д. № 6 от 2000 г. също се прави изводът, че установяването на собствените постоянни финансови източници на общинските бюджети, каквито са местните данъци и такси може да става само със закон. В чл. 9 ЗМДТ е делегирано правомощието на Общинските съвети да приемат с решение наредби за определянето и администрирането на местните такси и цени на услуги, напр. Наредба за определяне и администриране на местни такси и цени на услуги, предоставяни от Столична община. И в тази материя се следва подходът на законов акт, който въвежда основанието за таксата и подзаконов акт (наредба), с който се определят размерите на таксите, но видовете местни такси са установени в закона.

Различният нормотворчески подход за определяне на основанието и размера на таксите – закон или закон и подзаконов нормативен акт – води до разнородност и усложнения в правната им уредба, които затрудняват правоприлагането и налагат тълкувателни решения на Върховните съдилища – Тълкувателно решение № 3 от 2017 г. по тълк.д. № 5 от 2016 г. на ВАС, Тълкувателно решение № 7 от 2015 г. по тълк.д. № 7 от 2014 г. на ВКС, Тълкувателно решение № 5 от 12.07.2018 г. по тълк.д. № 5 от 2015 г. на ВКС. Закони, установяващи такси, са били предмет на преценка за конституционност от Конституционния съд. Принципът на правната държава, установен в чл. 4, ал. 1 от Конституцията изисква правната уредба да бъде ясна, вътрешно свързана и безпротиворечива, за да регулира безпроблемно обществените отношения, както и наличието на ред и правила при упраж-

няването на властта, а законодателят да бъде последователен и предвидим. Конституционният съд в Решение № 4 от 2013 г. по к.д. № 11 от 2013 г. и в Решение №13 от 2014 г. по к.д. № 1 от 2014 г. е приел, че само когато отделните дейности по предоставянето на една услуга са ясно разграничени една от друга и обособени, е допустимо определянето на няколко отделни такси за всяка една от обособените части. Законодателят определя вида на таксите и принципите, по които се определя размерът им от съответните държавни и общински органи едностранно с властнически актове. От същността на таксите се налага изводът, че те следва да се определят от законодателя при ясни правила и по начин юридическите лица и гражданите да не бъдат излишно и неоснователно обременявани с нови финансови задължения. Не могат да се установяват такси за услуги и дейности, които не притежават качеството на такива и да се дава възможност в бъдеще и към други, установени в закон, да се добавят и „административни услуги“. Правната регламентация, която урежда въвеждането на данъци и такси, зависи от волята на законодателя. Това изисква точно определяне на съдържанието на оказаната услуга или извършването на дейност в полза на платеща. Необходимостта от плащането на такса трябва да е обоснована, обективна и очевидна. Определянето на таксите изисква прозрачност на процедурата, защото несигурността от въвеждането на допълнителни, немотивирани увеличения на допълнителните разходи вредят и представляват финансова тежест за бизнеса в регулираните сектори на националната икономика, а това е в ущърб на гражданския интерес. Формалното спазване на конституционните изисквания е недостатъчно, когато със закон се въвеждат допълнителни финансови задължения за гражданите при нарушаване същността на тези задължения, с което се нарушава чл. 4, ал. 1 от Конституцията.

Основният нормотворчески подход, следващ определяне на основанието за държавна такса със закон, а в подзаконовия нормативен акт да се определят конкретно дейностите, услугите, документи и размерът на таксите, позволява с подзаконовия нормативен акт често и необосновано да се разширява или стеснява обхватът на дейностите и услугите, за които се дължи такса или да се променя размерът на таксата. Например, Тарифа № 1 към ЗДТ за таксите, събирани от съдилищата и от Министерството на правосъдието след обнародването ѝ в Държавен вестник, бр. 71 от 1 септември 1992 г. е изменяна, допълвана и поправяна тридесет и два пъти, а измененията в размера на таксите са били предмет на Решение № 295 от 16.01.2004 г. по адм.д. № 7738/2003 г. на ВАС. Въпреки действащите разпоредби на чл. 227а АПК, чл. 235а АПК, чл. 242а АПК, чл. 161, ал. 4 ДОПК не са отменени т. 2б, б „в“ и т. 12 от Тарифа № 1 към ЗДТ за таксите, събирани от съдилищата, прокуратурата, следствените служби и от Министерството на правосъдието, които предвиждат, че за касационните жалби и при обжалване пред по-горен съд и по молби за

отмяна, такси се събират в половин размер, но при противоречие между закон и подзаконов нормативен акт се прилага по-високият по степен акт според чл. 15, ал. 3 от Закона за нормативните актове (ЗНА). Честите промени на правната уредба на материя, уреждаща публични парични вземания не са в строго съответствие с чл. 60, ал. 1 и чл. 4, ал. 1 от Конституцията. Това налага осигуряването и гарантирането на контрол върху актовете, с които се определят дейностите и размерът на дължимите за тях такси.

Различната йерархична структура на правната уредба на таксите обуславя и различен ред за оспорване на акта, с който се установяват и определят таксите.

Според чл. 125, ал. 2 от Конституцията на Република България, Върховният административен съд (ВАС) е компетентен по спорове за законността на актовете на Министерския съвет и на министрите, както и на други актове, посочени в закона. Актове, с които се установяват видове дейности и услуги и размерът на дължимите такси имат нормативен характер, с тях се създават задължения за неограничен кръг правни субекти, а също така и права по освобождаване от такси и по възстановяването им. Те не са общи административни актове. Подзаконовите нормативни актове се оспорват по реда на „Дял трети“, глава X, раздел III АПК пред ВАС. Тези актове могат да бъдат оспорени без ограничение във времето. Съгласно чл. 187, ал. 1 АПК подзаконовият нормативен акт може да се оспори от гражданите, организациите и органите, чиито права, свободи или законни интереси са засегнати или могат да бъдат засегнати от него или за които той поражда задължения. В този смисъл всеки правен субект, който атакува пред съда подзаконов административен акт, следва да обоснове засягане на определено право, свобода или законен интерес или възложеното му задължение. За физическите лица правният интерес се обуславя от възможността за настоящо или бъдещо ползване на дейността или услугата, за които е установено задължението за заплащане на такса, а за юридическите лица правният интерес се преценява и с оглед на целите и предмета на дейност на юридическото лице. Прокурорът може да подаде протест срещу акта.

При оспорването на акта съдът служебно преценява основанията за отмяна по чл. 146, т. 1–5 АПК и обикновено се обсъждат спазването на Закона за нормативните актове при приемането му, противоречието на разпоредби от акта с нормите на чл. 60, ал. 1 от Конституцията, на чл. 2 ЗДТ или с целта на закона, въз основа на който се събира таксата, или ограничаването на правото на защита или достъпа до правосъдие, гарантирани съответно с чл. 56 и чл. 120, ал. 2 от Конституцията относно размера на съдебните такси. Например, Решение № 4004 от 2008 г. по адм.д. № 12621 от 2007 г. на ВАС относно Тарифата за таксите, събирани от Държавната комисия по стоковите борси и тържищата, Решение № 14783 от 2010 г. по адм.д. № 9492 от 2009 г.

на ВАС относно Тарифата за нотариалните такси към Закона за нотариусите и нотариалната дейност, Решение № 10993 от 2013 г. по адм.д. № 3327 от 2012 г. на ВАС относно Тарифата за таксите, които се събират от Държавната комисия за енергийно регулиране по Закона за енергетиката, Решение № 13857 от 20120 г. по адм.д. 8688 от 2012 г. и Решение № 2116 от 2014 г. по адм.д. № 9476 от 2012 г. на ВАС относно Тарифата за държавните такси, които се събират от съдилищата по Гражданския процесуален кодекс, Решение № 7842 от 2015 г. по адм.д. № 9748 от 2014 г. на ВАС относно Тарифа за таксите, които се събират в производствата по глава единадесета от Закона за обществените поръчки пред Комисията за защита на конкуренцията и Върховния административен съд, Решение № 6062 от 2017 г. по адм. дело № 12280 от 2016 г., петчленен състав на ВАС и Решение № 8892 от 2016 г. по адм. дело № 14071 от 2015 г. относно Постановление на Министерския съвет № 317 от 17.11.2015 г. за изменение на Тарифата за таксите, които се събират от Агенция „Пътна инфраструктура“, Решение № 11594 от 2017 г. по адм.д. № 12410/2016 г. на ВАС относно чл. 2, ал. 1 от Тарифата за държавните такси, събирани от Агенция по вписванията, Решение № 3173 от 2018 г. по адм. дело № 5722 от 2017 г. относно Тарифата за таксите, които се събират от Държавната комисия за енергийно и водно регулиране по Закона за енергетиката.

Водеща при определяне на предмета на съдебен контрол е волята на оспорващия относно това дали се оспорва постановлението, с което се приема подзаконовият нормативен акт или съдържанието на подзаконовия нормативен акт. Съдебната практика е различна. В едни случаи, когато е оспорвано постановлението на Министерския съвет, то е отменяно изцяло като издадено в противоречие с материалноправни разпоредби и при допуснато съществено нарушение на административнопроизводствените правила (Решение № 7842 от 2015 г. по адм.д. № 9748 от 2014 г. на ВАС). В други случаи, когато се оспорват норми от Тарифа се приема, че се оспорва подзаконовият нормативен акт – тарифа, респ. наредба, уреждащ таксите, а не постановлението на Министерския съвет, с което са приети, защото поставлението не е нормативен акт (Решение № 2401 от 2018 г. по адм.д. 13032 от 2017 г. на ВАС). В Решение № 10187 от 2018 г. по адм.д. № 11057 на 2017 г. на ВАС при изследване на компетентността на Министерския съвет във връзка с оспорване в цялост на Тарифата за таксите за социални услуги, финансирани от държавния бюджет, според съдебния състав Министерският съвет е излязъл извън обхвата на нормотворческата си компетентност, делегирана му с чл. 17, ал. 2 от Закона за социалното подпомагане. Установява се липса на законова делегация по отношение на Министерския съвет да определи с оспорената Тарифа лицата, които да заплащат такси, редът за събирането им, основанията за освобождаване от такси, както и да въвежда легални дефиниции във връзка с предмета на законовата делегация за първи път. Въз основа на императивния характер

на нормите, които делегират нормотворческа компетентност и невъзможността същите да бъдат подлагани на разширително тълкуване, се обявяват за нищожни част от разпоредбите на тази тарифа.

При оспорването на подзаконовите нормативни актове (наредбите) на Общинските съвети, издадени на основание чл. 9 ЗМДТ, компетентен първоинстанционен съд е съответният административен съд, чийто решения подлежат на касационно обжалване. Много съдебни производства за съответствие на наредбите на Общинските съвети, с които се определят размерите на местните такси са по протести на прокуратурата за отмяна на незаконосъобразни актове. Най-често се обсъждат спазването на процесуалните правила при приемането акта и съответствието му с нормите на Закона за местните данъци и такси. Например, Решение № 4261 от 2015 г. по адм.д. № 9749 от 2014 г. на ВАС, Решение № 9211 от 2019 г. по адм.д. № 1163 от 2019 г. на ВАС, Решение № 10169 от 2019 г. по адм.д. № 14388 от 2018 г. на ВАС, Решение № 17699 от 2019 г. адм.д. № 788 от 2018 г. на ВАС.

За установяването на противоконституционност на закони, с които се установяват такси на основание чл. 149, ал. 1, т. 2 от Конституцията, е компетентен Конституционният съд. Например, Решение № 3 от 2008 г. по к.д. № 3 от 2008 г. относно чл. 84, т. 1 ГПК, Решение № 10 от 2003 г. по к.д. № 12 от 2003 г. относно такси по чл. 8, ал. 2 от Закона за кадастъра и имотния регистър, Решение № 11 от 2003 г. по к.д. № 9 от 2003 г. относно такси по Закона за комисията за финансов надзор, Решение № 4 от 2013 г. по к.д. № 11 от 2013 г. относно такси по чл. 28, ал. 5 от Закона за лова и опазване на дивеча, Решение № 13 от 2014 г. по к.д. № 1 от 2014 г. относно такси по чл. 35а, ал. 1–3, чл. 35б, ал. 1–4, чл. 35в, ал. 1–3 и чл. 73, ал. 1–4 от Закона за енергията от възобновяеми източници, Решение № 5 от 2019 г. по к.д. № 12 от 2018 г. относно таксите по чл. 227а АПК, чл. 235а АПК, чл. 242а АПК, чл. 161, ал. 4 ДОПК. В своите решения Конституционният съд обсъжда съответствието на закона, с който се въвеждат таксите, спрямо различни разпоредби на Конституцията, напр. на чл. 4, ал. 1, чл. 6, ал. 2, чл. 19, ал. 2, чл. 56, чл. 60, ал. 1, чл. 117, ал. 1, чл. 120, ал. 2 от Конституцията.

Определяне размера на таксите

Според чл. 2, ал. 1 и ал. 2 ЗДТ държавните такси са прости и пропорционални. Норма със същото съдържание се съдържа и в чл. 7, ал. 2 ЗМДТ. Простите такси са в абсолютен размер и те се определят въз основа на необходимите материално-технически и административни разходи по предоставяне на услугата. При пропорционалните такси основата е определена стойност (цената на документа или услугата) и процент върху нея, чрез които се определя размерът. Когато цената не е указана, таксата се определя върху пазарната цена.

Подробна е уредбата за обвързване на размера на таксите с разходите за услугите в ЗМДТ. Размерът на местните такси за разлика от местните данъци не се определя в граници, установени от закона. Техният размер се определя от всеки Общински съвет с наредба, поради което той може да е различен в различните общини. В чл. 7, ал. 1 ЗМДТ е определено изискването за съобразяване на размера на таксите с материално-техническите и административни разходи по предоставяне на услугата без значение дали таксите са прости или пропорционални, в чл. 8 са изведени принципите за определяне на размера, които трябва да спазват общинските съвети – възстановяване на пълните разходи на общината по предоставяне на услугите, създаване на условия за разширяване на предлаганите услуги и повишаване на качеството, постигане на по-голяма справедливост при определяне и заплащане на местните такси. В чл. 115а, ал. 2 е предвидено, че административните разходи за всяка административна услуга не могат да надвишават 20 на сто от размера на таксата. Уредбата позволява в защита на обществения интерес, чрез размера на таксата да не се възстановяват пълните разходи на общината по предоставяне на определена услуга.

Правна уредба за размера на таксите се съдържа и в Закона за ограничаване на административното регулиране и административния контрол върху стопанската дейност. В неговия чл. 7а е предвидено, че таксите, събирани от административните органи във връзка с регулирането и контрола върху стопанската дейност по този закон, се определят по Методика за определяне на разходоориентиран размер на таксите и разходването им, приета от Министерския съвет. Освен, че се предвижда подзаконов нормативен акт, който детайлно да уреди видовете разходи и методите на изчисляването им, именно законът установява принципите на обвързване на размера на таксите с разходите. Методиката се приема в съответствие с принципите – размерът на таксата да съответства на разходите на административния орган за извършване на съответната услуга и за упражняване на контрола, в т.ч. необходимите материално-технически разходи и всички административни разходи за изпълнение на задълженията на длъжностните лица с оглед на тяхната квалификация и изразходвано работно време; административните разходи не могат да надвишават 20 на сто от размера на таксата.

За отстраняване на нередовности и/или за предоставяне на допълнителна информация не се събират такси. Събраните такси могат да се ползват за повишаване качеството на предоставяната услуга. Приходите от таксите не могат да се изразходват за допълнително материално стимулиране на служителите на административните органи, по чиито сметки са постъпили. Методиката не се прилага при определяне размера на такси за осигуряване провеждането на политики в области със значение за защита на особено важни държавни или обществени интереси. С Постановление на Министерския съвет № 1

от 2012 г. е приета Методика за определяне на разходоориентиран размер на таксите по чл. 7а от Закона за ограничаване на административното регулиране и административния контрол върху стопанската дейност и разходването им. С постановлението се задължават административните органи да съобразят действащите тарифи с предвидените в закона принципи и приетата методика. Разпоредбите на този закон и подзаконовия нормативен акт се отнасят до всички държавни такси, събирани във връзка с регулирането и контрола върху стопанската дейност, като приеманите от Министерския съвет тарифи е необходимо да са съобразени с него.

Установените със закон и определени по размер със закон или подзаконов нормативен акт такси, според чл. 60, ал. 1 от Конституцията следва да са съобразени с доходите и имуществата на гражданите. Склонен съм да приема, че това изискване ограничава органите, въвеждащи таксите в две посоки. От една страна да не се въвеждат такси за необоснован брой дейности или услуги, а от друга – размерите на таксите да са поносими, да не налагат излишна финансова тежест. Размерът на таксата следва да е финансово обоснован и съпоставим с разходите за извършената услуга. При определянето на видовете дейност и услуги и размера на таксите в подзаконов нормативен акт трябва да се спазва и принципът на съразмерност, уреден в чл. 8 АПК. При определянето на размера на таксите е необходимо да се гарантира ползването на услугата или дейността, а не той да има възпрепятстващ характер спрямо гражданите или юридическите лица, така че задължението за заплащане на такса да ги лиши от възможността да се ползват от дейността или услугата, които органът е длъжен да престира.

Също така, това конституционно изискване кореспондира и с принципа в чл. 6, ал. 2 от Конституцията на равенство пред закона и с принципа за еднакви правни условия при упражняване на стопанска дейност в чл. 19, ал. 2 от Конституцията, а именно на еднакво, равно третиране на задължените лица. Правилото намира израз и в разпоредбите на законите или подзаконовите нормативни актове, в които се предвижда освобождаване от заплащане на такси или заплащането им в намален размер при определени условия. Облекченията се уреждат както в основните два закона ЗДТ и ЗМДТ, така и в подзаконовите актове, с които се определят видовете дейности и размерът на таксите.

В чл. 83 ГПК са уредени случаите на освобождаване от съдебни такси. В ЗДТ не се съдържа изрично норма, делегираща правомощие на Министерския съвет да установява освобождаване от заплащане на такси или намаляване на размера им за определени категории лица. Нормата на чл. 60, ал. 2 от Конституцията постановява изискване за законоустановеност само на данъчните утежнения и облекчения, но не и за утежненията и облекченията относно таксите. При липса на конституционно изискване за законоустановеност на основанията за освобождаванията от такси и за размера на таксите и поради

факта, че Министерският съвет ръководи изпълнението на държавния бюджет според чл. 106 от Конституцията, а също и възможността според чл. 1, ал. 1 ЗДТ детайлната уредба на дейностите и услугите, за които се събират такси и техният размер да се определят в подзаконов нормативен акт, няма пречка този акт да урежда и облекчения, свързани с такси. В чл. 5 ЗДТ е уредено освобождаването от държавни такси. Критериите за освобождаване са свързани с дейностите или вида на документите, за които е предвидено да не събират държавни такси, или със субекта на задължението (Българския червен кръст) или в случаите, предвидени в международни договори, които са в сила за Република България. В тази разпоредба са посочени документите и правните субекти, които се освобождават от заплащане на държавни такси, тоест, това са законови изключения и в тези случаи по принцип не се искат държавни такси (Тълкувателно решение № 3 от 2017 г. по тълк.д. № 5 от 2016 г. на ВАС).

В Закона за местните данъци и такси е предвидено в чл. 8, ал. 1, т. 3, че при уредбата на местните такси Общинските съвети следва да се ръководят от принципа за постигане на по-голяма справедливост при определяне и заплащане на местните такси. Поради това в закона чл. 71а, ал. 1 и ал. 2, чл. 106, чл. 108, чл. 110 ал. 2, чл. 116, ал. 2 са уредени освобождавания от заплащане на такси. Въз основа на изрична законова делегация в чл. 8, ал. 6 ЗМДТ се предвижда допълнително правомощие на Общинския съвет да освобождава отделни категории лица изцяло или частично от заплащане на отделни видове такси по ред, определен с наредбата по чл. 9.

Отчитайки същността на таксите като вид публично вземане с възмезден характер, с оглед ползването на насрещни дейност или услуга в практиката си Конституционният съд обвързва размера на таксите с разходите за услугата или дейността. Динамиката на обществената и в частност на стопанския живот налага многократно и понякога чести промени на размера на таксите. Този, на когото се дължат таксите, може най-добре да прецени какви са направените разходи в даден момент по извършване на услугата. Немислимо е при всички многобройни такси законодателят да прави периодически преоценки, според Решение № 10 от 2003 г. по к.д. № 12 от 2003 г. Тази възможност обаче е ограничена от изискването размерът на таксата да се определя спрямо разходите за извършване на услугата, според Решение № 4 от 2013 г. по к.д. № 11 от 2013 г. От друга страна се отчита и равнопоставеността на задължените лица при заплащането на такси и съответствие на уредбата им с чл. 4, ал. 1, чл. 8, чл. 17, ал. 2, чл. 19, ал. 2, чл. 117, ал. 3 и чл. 121, ал. 1 от Конституцията за съдебни такси – Решение № 3 от 2008 г. по к.д. № 3 от 2008 г., за държавни такси и съответствието с чл. 19, ал.2 от Конституцията – Решение № 13 от 2014 г. по к.д. № 1 от 2014 г. В Решение № 5 от 2019 г. по конституционно дело № 12 от 2018 г. при обсъждане на таксите по чл. 227а АПК, чл. 235а АПК, чл. 242а АПК, чл. 161, ал. 4 ДОПК и съобразяването им с чл. 56 от Конститу-

цията при проведеното гласуване не се постига изискуемото по чл. 151, ал. 1 от Конституцията и чл. 15, ал. 2 от Закона за Конституционен съд мнозинство от гласовете на повече от половината съдии от състава на Съда, поради което исканията са отхвърлени. Въпреки това следва да се отбележи, че са обсъждани аргументи, свързани с принципа на пропорционалността, който изисква съблюдаване на баланса между публичния интерес и интереса на гражданина, с ограничаване достъпа до съд, с обосноваване с финансови критерии и доходи на граждани, с принципите на правова държава и равенство. Фактът, че Конституционният съд периодично е сезиран по повод размера на държавни такси, въведени с различни закони, е индичия за сложността на материята свързана с определяне на разходите, обосноваващи размера им. Извеждат се принципът за ненадвишаване на разходите за съответната дейност при определяне на размера на таксите и необходимостта тези разходи да са обосновани, както и принципът, че размерът на таксата не бива да води до възпрепятстване на ползването на услугата и дейността.

Обосноваването на разходите за дейностите и услугите, за които се дължат държавни такси се споделя и в практиката на Върховния административен съд по оспорени подзаконови нормативни актове, определящи размера на таксите. Съдът е преценявал съобразяването на тарифи, издадени въз основа на различни закони с изискванията за определяне на размера на държавни такси в чл. 2, ал. 2 ЗДТ. Така се установява, че разпоредбата на чл. 2 от Закона за държавните такси е обща законова норма, спрямо която се преценява размерът на таксите, определен в различни подзаконови нормативни актове. Също така в практиката си съдът следи за стриктното спазване на процесуалните правила за приемането на подзаконовия нормативен акт, предвидени в чл. 28 ЗНА, включително наличието на финансова обосновка и обвързва определянето на размера на таксите с постигането на целта на съответния закон. Например, за съдебните такси Решение № 7842 от 2015 г. по адм.д. № 9748/2014 г. на ВАС, Решение № 2116 от 2014 г. по адм.д. № 9476 от 2012 г. на ВАС, за държавни такси Решение № 11538 от 2006 г. адм.д. № 7424/2006 г., Решение № 10993 от 2013 г. адм.д. № 3327 от 2012 г. на ВАС, Решение № 15211 от 2013 г. по адм.д. № 12303 от 2013 г. на ВАС, Решение № 11594 от 2017 г. по адм.д. № 12410 от 2016 г. Предмет на съдебен контрол са били и решения и наредби на Общинските съвети, с които се определят размерът на местни такси по повод съответствието им със ЗМДТ. Например Решение № 839 от 2015 г. адм.д. № 6725 от 2014 г. на ВАС, Решение № 5250 от 2019 г. по адм.д. № 12910 от 2017 г. на ВАС, Решение № 6460 от 2019 г. по адм.д. № 531 от 2018 г. на ВАС.

Ред за плащане на таксите

Според чл. 2, ал. 1 ЗДТ държавните такси се заплащат в брой или безкасово по съответната сметка. Със същото съдържание е и нормата на чл. 178, ал. 1 ДОПК за доброволно изпълнение на публичните вземания. Таксите са публични държавни вземания и за тях са приложими чл. 178, ал. 1, изр. 1 и ал. 4–8 ДОПК, уреждащи доброволното изпълнение на публичните вземания. Приложим е и чл. 182 за действията за доброволно изпълнение, както и режимът на отсрочване и разсрочване по чл.чл. 182–187 ДОПК. За събирането на местните такси чл. 9б ЗМДТ препраща към реда по ДОПК, а редът за тяхното разсрочване и отсрочване се съдържа в чл. 9а, ал. 4 и ал. 5 ЗМДТ.

Според чл.162, ал.3 от ДОПК публичните вземания се събират в левове, но в чл. 1, ал. 2 ЗДТ се оправомощава Министерският съвет да определя държавни такси във валута, когато те се събират в чужбина или от чуждестранни лица при преминаване на българската граница. Например в чл. 1, ал. 1 и ал. 2 от Тарифа № 3 за таксите, които се събират за консулско обслужване в системата на Министерството на външните работи по Закона за държавните такси, е предвидено, че определените с тарифата такси се събират в левове на територията на Република България с изключение на таксите за визи, а в чужбина таксите по тарифата се събират в евро или при обективна невъзможност в щатски долари или в местна валута, като размерът им се определя по официалния курс на Българската народна банка към еврото. В чл. 2, ал. 1 ЗДТ е уредена възможността държавните такси да се плащат чрез държавни таксови марки само ако това е изрично предвидено в нормативен акт. Според чл. 2, ал. 1, т. 1 и чл. 7 от Наредбата за условията и реда за отпечатване и контрол върху ценни книжа държавните таксови марки са ценни книжа, които служат за събиране на държавни приходи и се издават от държавата чрез Министерството на финансите. Плащането с тях е ограничено и е допустимо само ако това изрично е предвидено в нормативен акт, според изменението на чл. 2, ал. 1 ЗДТ (ДВ, бр. 99 от 2011 г., в сила от 1.01.2012 г.). Тази редакция на текста предполага в закона, който въвежда таксата или тарифата, с която се определя размерът ѝ да е предвидено плащане с държавни таксови марки. Пощенските марки не са държавни таксови марки (Определение № 16995 от 21.12.2011 г. по адм.д. № 15713 от 2011 г., 5 чл. с-в на ВАС). До изменението на разпоредбата е имало възможност държавните такси, включително съдебните такси да се заплащат с таксови марки, докато действащата редакция изисква изрична правна уредба на такава възможност, което според мен ограничава избора на гражданите за форма на плащането.

В чл. 3 ЗДТ се урежда алтернативно моментът на заплащане на държавната такса – при предявяване на искането за извършване на действието или при издаването на документа, така както е указано в тарифата. За конкретния ред за заплащане, преди или след осъществяване на услугата или действието, се

препраща към уредбата в подзаконовия акт. Съответната тарифа, уреждаща размера на таксата е необходимо да съдържа норми за момента на внасянето на таксата, като разбира се моментът на внасяне може да е уреден и в закона, предвиждащ таксата. Поначало фактът на заплащане на таксата се осъществява по повод искането и преди извършването на услугата или издаването на документа. Към искането се представя документът, доказващ плащането на таксата. Плащането на таксата е предварително изпълняемо задължение, а представянето на документ за внесена държавна такса е едно от условията за разглеждане на заявлението и произнасяне от страна на административния орган по направеното искане. Плащането на таксата е условие за допустимост за разглеждане на искането или за започването на действия по издаването на документа. Изпълнението на задължението за заплащане на таксата принципно не е обвързано с резултата от предоставянето на услугата или извършването на действието, но в някои случаи с нормативен акт може да е предвидено връщане на таксата. Например според чл. 12, ал. 1 от Наредба № 21 от 21 май 1993 г. за прилагане на Тарифа № 12 за таксите, които се събират в системата на Министерството на финансите по Закона за държавните такси, таксите, внесени от лица, на които е отказано издаване на разрешение, вписване или регистрация, подлежат на връщане и обратно, според чл. 27, ал. 6 от Закона за Комисията за финансов надзор таксите не подлежат на възстановяване.

Моментът на внасяне на такса е важен с оглед установяването на забавата на длъжника и определянето на лихви за забава. Таксите са публични държавни вземания и за неплатените в сроковете за доброволно плащане, неудържаните или невнесени такси на основание чл. 175, ал. 1 ДОПК във връзка чл. 1 от Закон за лихвите върху данъци, такси и други подобни държавни вземания, се дължи законната лихва. В ЗДТ не се съдържа конкретен законоустановен срок, определен в дни за доброволно изпълнение, внасяне на таксите, след изтичането на който длъжникът изпада в забава. Изискуемостта според действащата редакция на чл. 3, ал. 1 ЗДТ е към деня на подаването на искането за извършване на действието или към деня на издаване на документа. Предвижда се в чл. 3, ал. 2 ЗДТ, че доплащането на таксата за документи, в които цената е установена по-късно се извършва в 14-дневен срок от установяването ѝ. Това правило предполага предварително платена в по-малък размер такса, установен по-късно по-висок размер на таксата и уведомяване на длъжника за окончателния размер на таксата. При съдебните такси са налице изключения от изложеното принципно разбиране, в които държавната такса не се заплаща предварително с предявяването на самото искане за защита или съдействие, а става дължима с постановяване на съдебния акт, с който се дава или се отказва даването на търсената съдебна защита или съдействие. В ЗМДТ сроковете за заплащането на местните такси са определени при уредбата на съответния вид такса.

Установяване на дължими такси

Таксите са публично държавно вземане по смисъла на чл. 160, ал. 2, т. 2 и т. 3 ДОПК и за събирането, но не и за установяването им, е приложим редът по ДОПК освен ако със закон не е предвидено друго (чл. 163 ДОПК). ДОПК не урежда установяването на такси, а само събирането и обезпечаването на публични вземания (чл. 1).

В ЗДТ е уреден начинът на плащане (чл. 2) и моментът, към който задължението за заплащане на таксата става изискуемо (чл. 3) и таксата трябва да се плати. За конкретното определяне на размера на таксата и по повод плащането ѝ при доброволното изпълнение не се развива производство с издаване на индивидуален административен акт. Според А. Ангелов самото определяне и изчисляване на дължимата във всеки отделен случай такса се извършва служебно, като определянето на таксата и нейното плащане се извършва обикновено едновременно. Сливането на действията по установяване точния размер на таксата и по нейното плащане създава невъзможност да се развие при таксите някакво производство на облагане и на последващо обжалване на облагателните актове.² Основанието и размерът на таксата са определени в нормативен акт, а задълженото лице и лицето в структурата на органа, което приема документа за плащането, дължат точното му правоприлагане. Става дума за обикновени действия за узнаване на нормативно определения размер и плащането на таксата в брой или по банков път и сверяване на внесенния размер на таксата с този, предвиден в нормативния акт. В закон или подзаконов нормативен акт, уреждащ таксите може да е предвиден специален ред за деклариране и срокове за внасяте на таксите напр. (чл. 63 от Закона за пощенските услуги, чл. 30, ал. 6 и ал. 9 от Закона за хазарта).

Възможно е обаче таксите да не са внесени или да са внесени в по-малък от дължимия размер. Тогава трябва да бъде издаден юридически акт за установяването на точния законосъобразен размер на таксата, който да подлежи на изпълнение, а също и да се реализира, ако е предвидена, юридическа отговорност. Съдържащият се в законодателството ред за определяне на различни видове дължими такси е различен, а също и по различен ред се реализира отговорността за неизпълнението на задължението за невнасяне на такси в законоустановения им размер.

ЗДТ е специален закон спрямо ДОПК и АПК. Приложимо е правилото *lex posterior generalis non derogat priori specialis*. ЗДТ обаче е общ закон спрямо други закони, установяващи такси и тарифи, които определят размер на такси, позовавайки се на него и защото в § 2 от преходните разпоредби на закона изрично са изключени видове такси и закони, по които той не се прилага. Не-

² Ангелов, Ангел, цит. съч., с. 280.

гови норми, напр. чл. 2, чл. 3 често са преценявани от практиката като общи за материята на държавните такси.

В ЗДТ е уредено специално производство по установяване на държавни такси и реализиране на административнонаказателна отговорност. Според чл. 6 ЗДТ отговорните частни и длъжностни лица за неплатените по тяхна вина такси или платени в по-малък размер се задължават да ги платят и се наказват с глоба в троен размер. В чл. 7 ЗДТ са уредени компетентните органи, които осъществяват контрол за внасяне на таксите. Контролът по правилното определяне и събирането на таксите се провежда от ръководителите на съответните държавни органи и бюджетни организации и съдилищата. Финансовите органи и Агенцията за държавна финансова инспекция извършват ревизии по правилното определяне и внасяне на държавните такси, което е свързано и с една от основните ѝ задачи по чл. 2, ал. 1 от Закона за държавната финансова инспекция. Нарушенията се констатират с акт. На нарушителя се дава 7-дневен срок за възражения и представяне на доказателства. При неоснователни възражения се издава постановление от съответния ръководител на служба, което подлежи на обжалване по съответния ред на Закона за административните нарушения и наказания, т.е. пред районния съд. В случай, че нарушителят внесе таксата преди издаване на постановлението, глобата се събира с намаление 50%.

Според Тълкувателно решение № 90 от 1964 г. по н.д. № 80 от 1964 г., на ОСНК на ВС – „Очевидно, че чл. 6 от Закона за държавните такси не може да се тълкува в смисъл, че по него се наказват само онези лица (включително и съдии), които умишлено не събират съответните държавни такси. Разумът на чл. 6 от Закона за държавните такси може да бъде само този, че се наказват и тези, които поради незнание на закона или поради небрежно отношение към своите служебни задължения са пропуснали да съберат необходимите държавни такси, т.е. подлежат на наказание и лицата, които са извършили по непредпазливост административни нарушения, макар и това да не е изрично предвидено в закона“. Според Определение № 14053 от 2012 г. по адм.д. № 13512 от 2012 г. на ВАС: „Редът за събиране на държавна такса от органите на съдебната власт, от другите държавни органи и бюджетни организации е посочен в чл. 2, вр. с чл. 1 от Закона за държавните такси (ЗДТ). Според чл. 151, т. 3 АПК към жалбите до административните съдилища се прилага документ за внесена държавна такса, т.е. официален документ за извършен паричен трансфер по сметка на съответния съд. Това законодателно решение е задължително за съдилищата и за жалбоподателите и неизпълнението му е свързано със съответните санкции – процесуалноправни за страните и имуществени, респ. дисциплинарни – за съответните длъжностни лица за несъбрани по тяхна вина в пълен или частичен размер такси, по аргумент от чл. 7, във връзка с чл. 6 ЗДТ).“

Въз основа на нормите на чл. 6 и чл. 7 ЗДТ възниква задължение за заплащане на невнесената държавна такса и административнонаказателната отговорност както за длъжника на таксата, така и за длъжностното лице, по чиято вина тя не е била платена. В българската правна литература се споделя, че отговорността по чл. 6 има характеристиките на института отговорност за чужд финансов дълг.³ Приема се, че отговорността по чл. 6 ЗДТ може да бъде дисциплинарна, административна, наказателна и гражданска. В самия закон изрично е предвидена отговорността по чл. 6 като специфичен вид отговорност. Що се отнася до другите видове отговорности, те ще настъпят съобразно действащото трудово, наказателно или гражданско законодателство при осъществяване на един от съставите на отделните закони.⁴ За да се приеме, че едно частно или длъжностно лице ще носи отговорност по чл. 6 ЗДТ, трябва преди всичко извършеното от тях нарушение да е съставомерно.

Такова ще бъде нарушението, когато щетата е причинена в резултат на неизплащане или плащане в по-малък размер на държавните такси. Само тези две нарушения се имат предвид от законодателя. Субект на отговорността по чл. 6 ЗДТ са две лица, а именно: частното и длъжностното лице. Отговорността на частното лице е обусловена от обстоятелството, че то с виновното си поведение е причинило щета на държавата. Вината се предполага до доказване на противното. Всеки е длъжен да възстанови причинените от него щети. Но дейността на частното лице е непосредствено свързана с дейността на длъжностното лице. Тя не може да бъде разглеждана отделно от тази на длъжностното лице. Нещо повече, сам законодателят използва израза „отговорните лица“, с което подчертава тяхната обща дейност. Отговорността на длъжностното лице се свежда до неизпълнение на служебните му задължения, в резултат на което са причинени щети. Неизпълнението трябва да бъде виновно, а то ще е такова, когато длъжностното лице не е направило необходимото за събиране на таксите. Характерното за тази отговорност е, че тя съчетава в себе си отговорността на едно частно и едно длъжностно лице за възстановяване на щети, причинени от тяхна съвместна виновна дейност.

Наред с гражданската тези лица носят и административна отговорност. Макар тези лица да нарушават – първият лични, а вторият служебни задължения, то в резултат на техните общи действия е нарушена финансовоправната норма, която разпорежда начина на заплащането и събирането на таксите. Невъзможността да се разграничи дейността на двете лица и тяхното съвместно виновно поведение е извикала на живот създаването на института за отговорността по чл. 6 ЗДТ. За да възникне отговорността по чл. 6 ЗДТ, трябва да са констатирани материалноправните предпоставки за това. Най-напред е необходимо да бъде установено наличието на щета, нанесена на държавата

³ Ангелов, Ангел, цит. съч., с. 281.

⁴ Кучев, Страшимир. Съдебни такси. – Год. СУ. Юрид. фак., 74, 1981, № 3, с. 225.

от частното и длъжностното лице. Щетата се изразява в несъбирането, незаплащането или недоплащането на определената по размер такса. Размерът на щетата се определя в съставения акт (С. Пенев – акта по чл. 7, ал. 2 ЗДТ). Втората материалноправна предпоставка е щетата да е причинна зависимост от поведението на отговорните лица и това поведение да е противоправно. Вината като предпоставка за отговорността има същото съдържание, както при административната отговорност и отговорността по чл. 45 от Закона за задълженията и договорите (ЗЗД). С определянето на размера на щетата се определя и максималният размер на административното наказание, което не може да надмине тройния размер на неплатената такса.⁵

Така, според разбирането на българската правна литература за невнесените такси, уредените юридически отговорности по чл. 6 ЗДТ на частните и длъжностни лица са такси за гражданска отговорност за непозволено увреждане и административнонаказателна отговорност. Според чл. 7, ал. 2 ЗДТ компетентни да осъществяват контрол по правилното определяне и събирането на таксите са ръководителите на съответните държавни органи и бюджетни организации и съдилищата. Този контрол е елемент на управленската им дейност в ръководените от тях учреждения и включва проверки на лицата, събиращи таксите и предприемане на мерки за подобряване на системата за събиране на таксите. Те могат да реализират имуществена отговорност, съответна такава за вреди причинени при отчетническа дейност спрямо длъжностните лица по реда на чл.чл. 203–212 от Кодекса на труда (КТ). Като се има предвид чл. 207, ал. 4 КТ, който допуска законно да се уредят и други случаи на пълна имуществена отговорност и след като чл. 6 ЗДТ урежда задължението на лицата (частни и длъжностни) да платят невнесените или внесени в по-малък размер такси, то отговорността им ще е в пълен размер. Пълната имуществена отговорност се осъществява по съдебен ред според чл. 211 КТ. По съдебен ред ще се реализира и отговорността за непозволено увреждане на частното лице, а доколкото е налице съпричиняване на вредата, тази отговорност според чл. 53 ЗЗД е солидарна. На българската правна система не е познат правен институт гражданска отговорност да се реализира с индивидуален административен акт.

Ръководителите могат да реализират и административнонаказателната отговорност. Те, след като им е възложен контролът по правилното определяне и събирането на таксите, на основание чл. 37, ал. 1, б „б“ ЗАНН са длъжни да определят длъжностни лица за съставяне на актове по чл. 7, ал. 2, изр. първо ЗДТ за констатиране на нарушения, а въз основа на тези актове да издадат постановление по чл. 7, ал. 2, изречение второ ЗДТ, което подлежи на обжалване по реда на ЗАНН. Ръководителите като работодатели могат да реализират и дисциплинарна отговорност спрямо лицата в трудови или служебни правоотношения, събиращи таксите.

⁵ Кучев, Страшимир. Съдебни такси. – Год. CV. Юрид. фак., 74, 1981, № 3, с. 226.

Органите на Агенцията за държавна финансова инспекция осъществяват външноведомствен контрол. За извършената финансова инспекция се съставя доклад, който е необходимо да съдържа направените констатации относно невнесените такси, подкрепени с доказателства. Въз основа на доклада директорът на агенцията или упълномощено от него длъжностно лице прави предложение за търсене на имуществена или дисциплинарна отговорност ако вредата е причинена по непредпазливост. Ако вредата е причинена умишлено от длъжностното лице се съставя акт за начет, въз основа на който може да се развие заповедно производство по реда на ГПК (чл. 417, т. 9 ГПК).

В ЗМДТ редът за установяване, обезпечаване и събиране на местните такси е уреден в чл. 9б, който препраща към чл. 4, ал. 1–5 ЗМДТ, уреждащ установяването, обезпечаването и събирането на местните данъци, за които производства се препраща към ДОПК. Компетентни органи са определени със заповед на кмета на общината служители на общинската администрация, които имат правата и задълженията на органи по приходите, а в производствата по обезпечаване – на публични изпълнители. Кметът на общината има правомощията на решаващ орган по чл. 152, ал. 2 ДОПК (директор на дирекция „Обжалване и данъчноосигурителна практика“), а ръководителят на звеното за местни приходи в съответната община – на териториален директор на Националната агенция за приходите. Когато се установяват задължения за местни такси са приложими две производства:

– производство по чл. 107, ал. 3 ДОПК, при което се установяват задължения по подадена декларация, с акт за установяване на задължения по декларация по чл. 107, ал. 3. Този акт може да се оспори пред ръководителя на звеното за местни приходи в съответната община (изпълняващ функциите на териториален директор на НАП) и след това по съдебен ред;

– установяване на местни такси с ревизионен акт по чл. 118 ДОПК въз основа на развилото се ревизионно производство по реда на ДОПК. Ревизионният акт подлежи на оспорване по реда на ДОПК по административен ред пред кмета на общината и след това по съдебен ред.

Законодателят е преценил, че редът за установяване на неизпълнени задължения за местни данъци и местни такси е целесъобразно да е еднакъв. Използването на производствата от ДОПК не превръща местните такси в данъци. В ЗМДТ се съдържа изрична норма на чл. 127, ал. 2, според която не се смята за административно нарушение наплащането в срок на таксите по този закон.

Третият възможен ред за установяване на държавни и общински такси като публични вземания е по реда на АПК, към който препраща чл. 16б, ал. 2 ДОПК. Според тази разпоредба установяването на публичните вземания се извършва по реда и от органа, определен в съответния закон. Ако в съответния закон не е предвиден ред за установяване на публичното вземане, то се установява по основание и размер с акт за публично вземане, който се издава

по реда за издаване на административен акт, предвиден в Административнопроцесуалния кодекс, т.е. този за издаване на индивидуални административни актове. Ако в съответния закон не е определен органът за издаване на акта, той се определя от кмета на общината, съответно от ръководителя на съответната администрация. Според чл. 166, ал. 3 ДОПК актът за публично общинско вземане се обжалва по административен ред пред кмета на общината, а за публично държавно вземане – пред ръководителя на съответната администрация по реда на Административнопроцесуалния кодекс. Ръководителят на администрацията може да упълномощи органи, горестоящи на органа, издал акта, които да разглеждат по същество и да се произнасят по жалбите против актовете за публични вземания. Заповедта за упълномощаването се обнародва в „Държавен вестник“. Актовете за установяване на публично вземане за такси са индивидуални административни актове с декларативен характер и за издаването и оспорване им са приложими производствата, уредени в АПК.

Според чл. 269 АПК публичните вземания, породени от изпълнителни основания по чл. 268 АПК (влезли в сила или подлежащи на предварително изпълнение индивидуални административни актове, решения, определения или разпореждания на съдилища), се изпълняват по реда на ДОПК. След като актът за устновяване влезе сила, ще се развие и производството по събиране на невнесената такса, освен ако в закона или акта не е допуснато предварително изпълнение. В чл. 165 ДОПК е предвидено, че събирането на държавните и общинските публични вземания се извършва въз основа на влязъл в сила акт за установяване на съответното публично вземане, издаден от компетентен орган, освен ако в закон е установено друго. Т.е. правната уредба на установяването на невнесени такси чрез препращащата норма на чл. 166, ал. 2 ДОПК се съдържа в АПК, освен ако специален закон – ЗДТ и ЗМДТ или друг закон не предвижда друг ред. Производството за издаване акт за установяване на публично държавно вземане за държавни такси по реда на АПК ще се развие, за такси публични вземания уредени в закони, за които не се прилага ЗДТ, изброени в § 2 от преходните разпоредби на ЗДТ или не е приложим редът по ЗДТ.

Възстановяване на недължимо платени такси

Таксите могат и да са недължимо платени. Такива са таксите, платени без правно основание, включително и когато лицето е било освободено от заплащане на такса или е платен по-висок от установения с нормативен акт размер. Таксите са платени без правно основание, ако не е било поискано осъществяване на действието, или издаването на документ или органът не е престирали никаква услуга, като не е осъществил никакви действия, въпреки искането. Необходимо е да се разграничава неосъществяването на какво действие от осъществено действие с неблагоприятен за лицето резултат. В

чл. 4б от ЗДТ е предвидено, че недължимо платени такси се връщат по искане на заинтересованата страна. Заинтересована страна е основно длъжникът в правоотношението по заплащане на държавна такса, а адресат на искането е органът, в чийто бюджет е постъпила неправомерно внесена такса.

Производството по искане за връщане на недължимо платени такси може да се развие също по различен ред.

Според т. 10 от Тълкувателно решение № 5 от 2018 г. по тълк.д. № 5 от 2015 г. на ОСГТК на ВКС недължимо платени съдебни такси са такси, по които исково или охранително производство не е било образувано, таксите са били събрани, въпреки че ищецът е бил освободен от заплащането им, както и надвзетите такси, т.е. таксите са платени без да е налице основание за това по смисъла на чл. 3 и чл. 4, б. „а“ от Закона за държавните такси и като недължимо платени следва да бъдат върнати на вносителя. Когато възстановяването на съдебни такси е поискано от съдебен състав в хода на съдебното производство, тогава производството по молба за връщане на недължимо платена държавна такса се развива извън исковия процес и охранителното производство. То има самостоятелен характер, а с определението си съдът дава разрешение на материалноправен спор за дължимостта на таксата – дали таксата е събрана, въпреки че страната е била освободена от заплащането и/или е била надвнесена, т.е. платена без да е налице основание за това по смисъла на чл. 3 и чл. 4, б. „а“ ЗДТ. Производството по това искане има обособен предмет и няма привременен характер, поради което въззивното определение попада в категорията съдебни актове по чл. 274, ал. 3, т. 2 ГПК (определения, с които се дава разрешение по същество на други производства). Съдът се произнася по това искане с определение, което следва също да подлежи на касационен контрол при условията на чл. 280 ГПК. Вносителят на недължимо внесена по дело държавна такса не разполага с осъдителен иск. В същото тълкувателно решение се приема, че в случаите, когато държавно учреждение е събрало недължимо държавна такса, вносителят разполага с осъдителен иск за връщането ѝ като платена без основание, освен ако в нормативен акт е предвиден друг ред. Решението по този иск подлежи на касационен контрол при условията на чл. 280 ГПК. По този начин се преодолява евентуално явилата се неравнопоставеност на възможностите за инстанционен контрол по идентичен правен въпрос.

В Решение № 74 от 29.05.2018 г. по гр.д № 1465/2017 г., г.к, IV г.о. на ВКС се приема: „Правоотношенията, които се развиват между държавата и физическите и юридическите лица по повод събирането на публични държавни вземания, каквито са държавните такси, неизчерпателно изброени в чл. 4 ЗДТ, и изрично посочени в други закони, са с публичноправен характер. Когато съответното лице е платило недължимо или е надвнесло в полза на бюджета суми като държавна такса, вземането му има частноправен характер. В някои

случаи за такива вземания, когато законът изрично посочва процесуален ред за събиране на таксите (например чл. 55 от Закона за пътищата определя реда на Данъчно-осигурителния процесуален кодекс за събиране на определени невнесени такси), редът за възстановяване на надвзети или недължимо събрани държавни такси следва да е редът на съответния процесуален закон. В други случаи, когато заплащането на таксата е условие за даване на търсената защита или съдействие (например при съдебните такси и останалите хипотези на чл. 4 ЗДТ), редът за възстановяване на надвзети или недължимо събрани държавни такси е искане, отправено до държавния орган, в чиято полза е събрана таксата. Тъй като източник на вземането не е гражданско правоотношение, възстановяването на недължимо внесени или надвнесени такси не може да се осъществи по пътя на предявяване на кондикционен иск (С. Пенев – иск за неоснователно обогатяване по чл. 55, ал. 1, предл. първо ЗЗД). Когато при или по повод изпълнението на тази административна дейност бъдат причинени вреди от незаконосъобразни актове, действия или бездействия на държавните органи, лицата имат право да търсят обезщетение за понесените вреди.“

Анализът на посочената съдебна практика води до извода, че е прието вземанията за недължимо внесени публични такси да се смятат с частноправен характер. В публичното правоотношение по установяването и събирането на държавни такси длъжникът има и права. При определянето, събирането и възстановяването на държавните такси се развиват конкретни процесуални правоотношения между ползвателя на услугата и държавния орган, чиято администрация предоставя услугата. Държавните органи при установяването, събирането и възстановяването на таксите имат правомощията на финансова администрация. До органа, който администрира таксите следва се отправи искането за връщане на недължимо платени такси от заинтересованата страна по чл. 4б ЗДТ. Правомощието на държавния орган законосъобразно и точно да установи основанието и размера на таксата би следвало да се схваща и в смисъл, че той има и задължението да възстанови недължимо внесената такса при искане по реда на чл. 4б ЗДТ. Неговият изричен отказ (най-често обективиран в писмо, което е индивидуален административен акт – Решение № 13757 от 16.10.2019 г. по адм.д. № 569 от 2019 г. на ВАС) или бездействие е противоправно поведение и е основание за възникване на отговорност по реда на Закона за отговорността на държавата и общините за вреди, причинени на гражданите от невъзстановените такси.

В ЗМДТ не се урежда ред за възстановяване на недължимо внесени местни такси. След като чл. 9б във връзка с чл. 4, ал. 1–5 препраща за производствата по установяване, обезпечаване и събиране на местните такси, към производствата по ДОПК, то е приложим редът за прихващане и възстановяване на суми, съдържащ се в чл.чл. 128–132 ДОПК.

Като пример за специален установен в закон ред за възстановяване на такси можем да посочим чл. 55 от Закона за пътищата, който предвижда, че невнесените такси по чл. 10 и таксите по чл. 18 се събират от териториалните подразделения на Националната агенция за приходите заедно с лихвите по Закона за лихвите върху данъци, такси и други подобни държавни вземания и по реда на Данъчно-осигурителния процесуален кодекс, а възстановяването на недължимо внесени такси по чл. 10 и по чл. 18 се осъществява по реда на Закона за държавните такси. Както се посочи по-горе, Законът за държавните такси не съдържа конкретно разписан ред за възстановяване на държавни такси.

Изводи

Действащата правна уредба на публичните вземания от такси е изградена по правната техника закон (установяващ основанието за таксата, платците и освобождавания от такси) – подзаконов нормативен акт (тарифа, уреждаща конкретни дейности и размер на таксите и освобождавания от такси) – понякога и подзаконов нормативен акт по прилагане на подзаконовия нормативен акт или закон, уреждащ и основанието и размера на таксите. Субсидиарно са приложими норми на ДОПК и АПК, ГПК, Кодекса на труда. Въз основа на направения анализ на правната уредба на таксите публични държавни вземания *de lege ferenda* съм склонен да приема, че се очертава необходимостта от създаването на нов закон, който да урежда тази материя, не само поради факта, че Законът за държавните такси е в сила от 1.01.1952 г. Много от създадените от него правни решения са доказали своята яснота при многогодишното им прилагане. Проблеми пред правоприлагането възникват от приети през годините множеството законови и подзаконови нормативни актове, уреждащи държавни такси, а като пример за опит за прецизиране на правната уредба може да се посочи Законът за ограничаване на административното регулиране и административния контрол върху стопанската дейност. Един още по-задълбочен анализ на действащото законодателство, уреждащо таксите и многократните му изменения през годините, особено на подзаконовите нормативни актове, също би обосновал нуждата от приемането на нов закон.

Законът следва да съдържа на първо място, принципите въз основа, на които се установяват и определя размерът на такси, като принципите на законоустановеност, на пропорционалност, на ясно разграничаване на дейностите, за които се събират такси, на разходоориентираност и финансова обоснованост на таксите, за достъпност на услугите и други, които могат да бъдат извлечени от практиката на Конституционния съд и Върховните съдилища.

На второ място, законът трябва съдържа ясни правила относно делегирането на правомощия на изпълнителната власт при създаването на подзако-

нови нормативни актове, уреждащи конкретни дейности, за които се събират такси и техният размер.

На трето място, от по-подробна правна уредба се нуждае материята от освобождаване от държавни такси или намаляването на размера им, като израз на конституционно изискване за съобразяване на размера на таксите с доходите и имуществата на лицата.

На четвърто място, е необходимо да се разпише ясен ред за установяването, събирането и възстановяването на таксите.

На пето място, е необходимо да се уреди и юридическата отговорност за невнесени такси.

Един нов закон, който да уреди обществените отношения, свързани с материята на държавните такси, би допринесъл за осигуряване на баланс между публичния и частен интерес при уредбата на таксите, като публично държавно вземане и гарантиране на правата на гражданите.

Настоящата студия е съобразена със законодателството към 30.04.2020 г.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, Ангел. Финансово право на НР България. 3. прераб. изд., София: СУ „Климент Охридски“, 1970.

Златарев, Емил и Веселин **Христофоров**. Финансово право на НР България. София: ВИИ К. Маркс, 1983.

Кучев, Страшимир. Съдебни такси. – *Год. СУ. Юрид. фак.*, 74, 1981, № 3.

Кучев, Страшимир. Финансово право. София: ЛиСтра, 2004.

Стоянов, Иван. Финансово право. София: Феня, 2010.

Дадена в Катедра „Административноправни науки“ – май 2020 г.

Рецензенти – доц. д-р Евелина Димитрова

доц. д-р Атанас Симеонов

**ОТВЛИЧАНЕТО В СЪВКУПНОСТ
С ДРУГИ ПРЕСТЪПЛЕНИЯ:
ПРОБЛЕМИ НА КВАЛИФИКАЦИЯТА
И ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯТА В СЪДЕБНАТА ПРАКТИКА**

ИВА ПУШКАРОВА*

Катедра „Наказателноправни науки“

Резюме: Престъплението отвличане по чл. 142 от НК разкрива множество особености в изпълнителския и мотивационния си механизъм, усложняващи съотношението му със състави на други престъпления. То често се осъществява в съвкупности с изнудване, грабеж, убийство, злепоставяне, противозаконно лишаване от свобода, полови престъпления, задържане на заложник, трафик на хора, самоуправство, хулиганство и др., които в действителността се проявяват в сложни фактически обстановки, силно възискателни към съдебната дейност по квалифициране и индивидуализация. Отговорът на съдебната практика е по-скоро частичен и противоречив. Като анализира установените предизвикателства и възможни решения, настоящата публикация търси да допринесе за неговото усъвършенстване.

Ключови думи: отвличане, заложник, противозаконно лишаване от свобода, изнасилване, изнудване, съвкупност от престъпления, усложнена престъпна дейност, тежки престъпления.

* Главен асистент по наказателно право в ЮФ на СУ „Св. Климент Охридски“, доктор по право.

* Chief Assist. Prof. in Criminal Law at the Faculty of Law, Sofia University „St. Kliment Ohridski“, Ph.D.